

Rannakülad Altja, Eru, Koolimäe, Käsmu, Lahe, Lobi,
Mustoja, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea, Vainupea, Vergi,

Võsu

Ajalooline õiend

Autor: Aarne Ruben

Sisukord

SISSEJUHATUS.....	4
ÜLEVAADE ARHIIVIALLIKATEST	7
RAHVALUULE JA ETNOGRAAFILISE AINESE KOGUMINE PÕHJARANNALT.....	8
1. ALTJA KÜLA	9
1.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST .	9
1.2. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	13
1.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	15
2. ERU KÜLA	16
2.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	16
2.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	19
2.3. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST	21
3. KOOLIMÄE KÜLA	21
3.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	21
3.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	24
3.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST	25
4. KÄSMU KAPTENITEKÜLA	26
4.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	26
4.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	39
4.3. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST	41
5. LAHE KÜLA.....	43
5.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	43
5.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	45
5.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST	46
6. LOBI KÜLA	47
6.1. ÜLEVAADE LOBI KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	47
6.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	52
6.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	53
7. MUSTOJA KÜLA	54
7.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	54
7.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	56
7.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	57
8. NATTURI KÜLA	58
8.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	58
8.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST.....	62
8.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	62
9. PEDASSAARE KÜLA.....	63
9.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	63

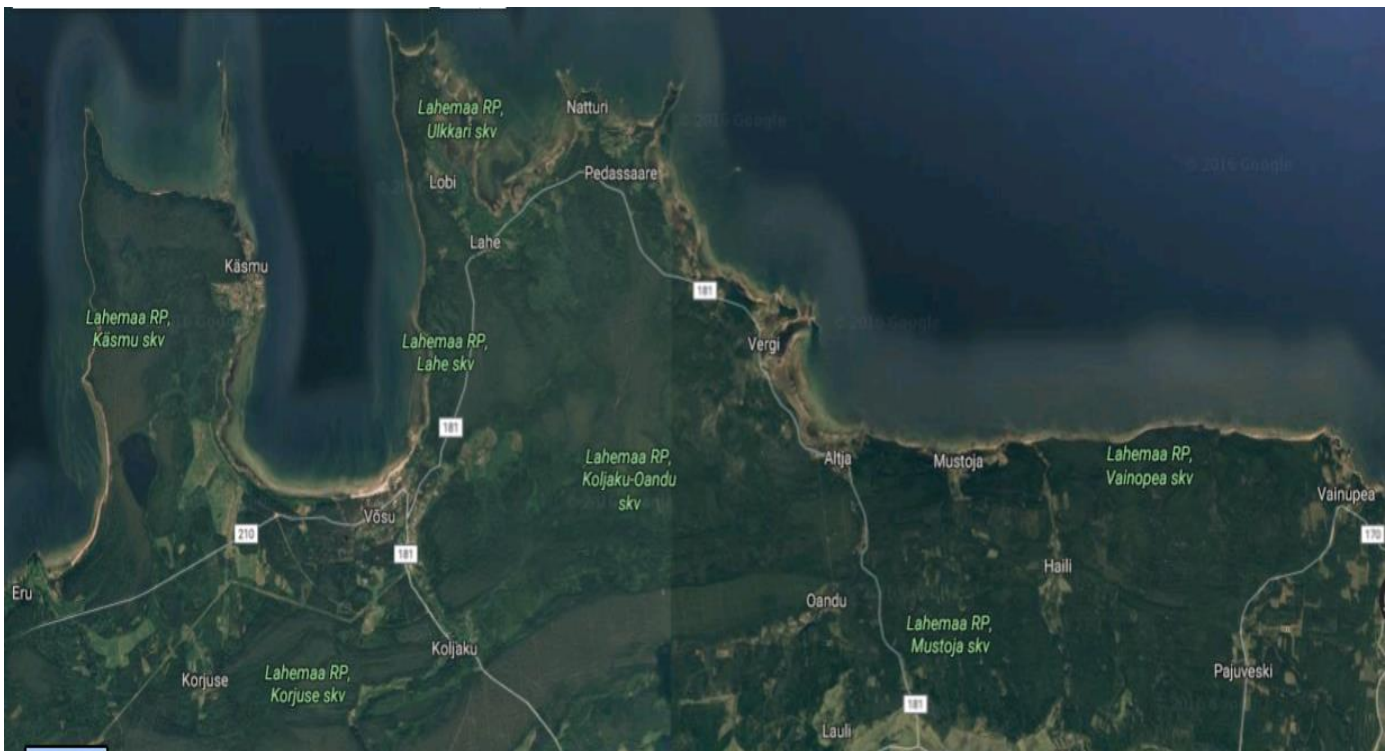
9.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST PAIKADEST	66
9.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	67
10. PIHLASPEA KÜLA	68
10.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	68
10.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST	72
10.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	73
11. VAINUPEA KÜLA	73
11.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	73
11.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST	77
11.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	78
12. VERGI KÜLA	78
12.1 ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	78
12.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST	83
12.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST	85
13. VÕSU ALEVIK	85
13.1. ÜLEVAADE ALEVIKU AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST	85
13.2. ÜLEVAADE ALEVIKU KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST PAIKADEST	93
13.3. ÜLEVAADE ALEVIKU KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST	95

SISSEJUHATUS

Nimetatud piirkond on põhjarannikumurde ala, mille traditsioonilisteks ajaloolisteks tegevusaladeks on kalapüük ja rannakaubandus. Rannakaubandus oli sõbrakaubandus, kui kauplema mindi ülemere-kontaktide juurde ja see oli salakaubandus, kui randrüütlid (võimuesindajad) pidasid tulija

kinni tollimaksuta kauba, tavaliselt soola eest. Regioon on Soome-mõjuline ja on läbi aegade kujunenud mereväravaks Eestile. Rannakülade kaudu on mindud Eestile abi nõutama (Jüri Vilmsi ajalooline missioon aastal 1918). Mütoloogiliselt seostub piirkond rahvaluules esineva mõistega „Viru rand“.

Keskmisel ja nooremal rauaajal valitseb regioonis asustusvaikus. Olulisi arheoloogilisi leide piirkonnast seni teada ei ole. Valter Lang on oletanud, et virulastel puudus motivatsioon elada randades rannaröövi ohtlikkuse tõttu. Püügihooajal viidi paadid küll randa, kuid sealsed liivased maad ei lubanud tekkida alalisel asustusel. Külad rajati sinna XIII–XIV saj, kui maaviljelusvõtted olid muutunud piisavateks, et kalapüügi kõrval sai tegelda põlluharimisega. Selles piirkonnas on alati kasutatud eelkõige merd (kalapüük) ja väheseid kõlvikuid metsa vahel. Mets andis metsaande: seeni, marju, ravimtaimi. Siinse rannarahva muudeks tegevusaladeks on veel traditsiooniliselt metsatöö, söe-, tõrva- ja tellisepõletamine, paadi- ja laevaehtus, merendus, karjakasvatus, kodukäsitöö, suvitusmajandus.

Joonis 1. Eru lahe, Käsnu, Lobi, Natturi ja Pedassaare poolsaarte ja Vainupea ranna külad.

Google Maps.

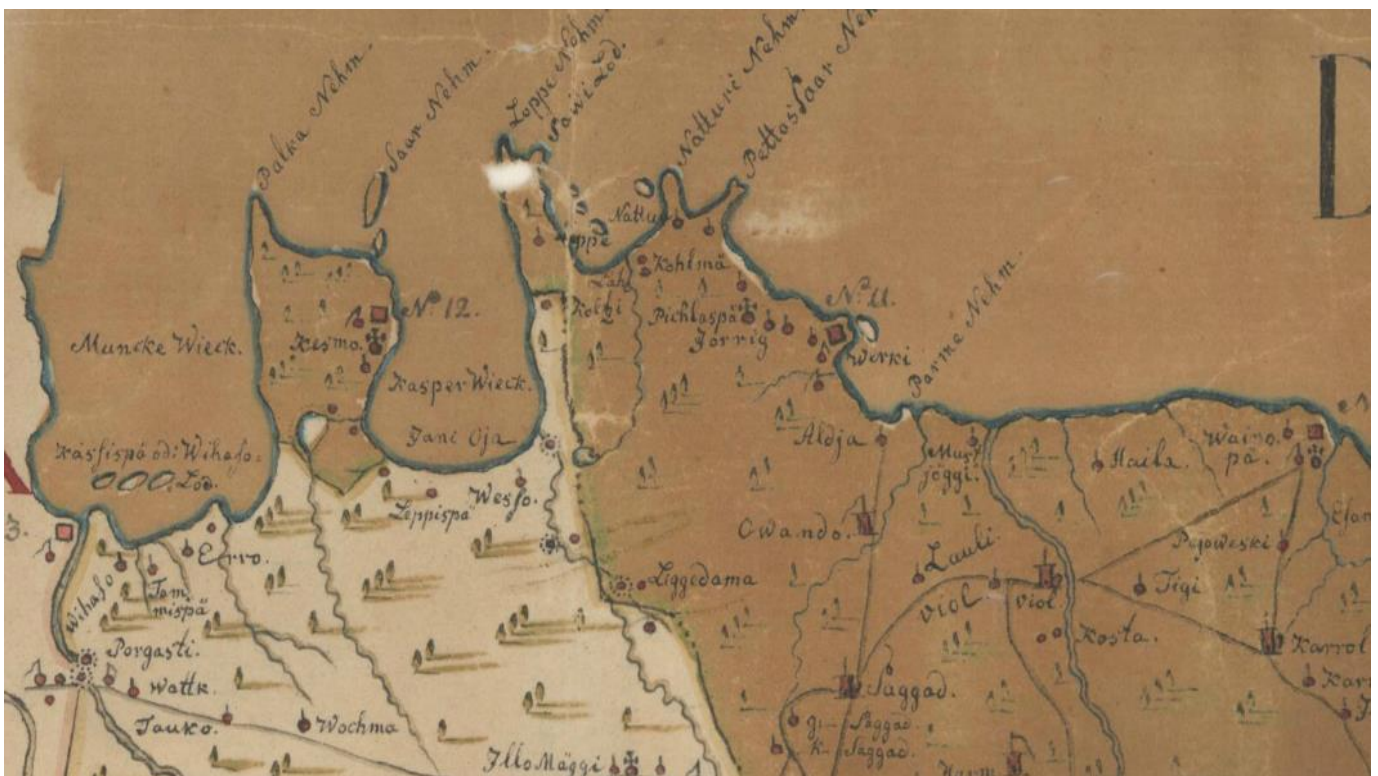
15.-16. sajandite ürikuteadete alusel võis Enn Tarveli hinnangu järgi rand Vihasuust Vösuni kuuluda Palmsele, v.a Käsnu, mis juba 1453. aastal kuulus Aasperele. Samal ajal kuulusid Eru ja Võsu Palmse mõisale, Käsnu Aaspere mõisale, Lobi, Lahe, Koolimäe, Pedassaare, Natturi ja Sagadi mõisale, Pihlaspea Metsiku mõisale, Vergi Neeruti mõisale, Jorika Annikverele ja Vainupea Kandle mõisale. Altja võis kuuluda Sagadi mõisale. Pihlaspea ja Vergi läksid 1539. aastal Sagadilt Lodede

suguvõsale. Keerulise haldusjaotuse tingis asjaolu, et ühele külale võis teises külas kuuluda mitmesuguseid õigusi, näiteks metsa- või heinamaakasutusõigus.

19. sajandi lõpus oli mõisate valduste piirid Sagadi rannas, Käsme poolsaarel ja sellest läänes veidi muutunud. Eru ja Võsu kuulusid endiselt Palmse mõisale. Käsme kuulus Aaspere mõisale ja Altja kuulus nüüd kindlalt Sagadi mõisale. Liigendus oli keeruline, sest Käsme poolsaar oli Aaspere mõisa, Pihlaspea Metsiku mõisa ja Jorika Annikvere mõisa eraldi seisev maatükk.¹

Piirkonnas on ajalooallikate kohaselt tegeldud ka rannarööviga: võõras alus oli jooksnud karile ja rannarahva merel olevad valvurid teatasid sellest teistele, misjärel paljudki tõttasid „mereõnnistusest“ osa saama. Veel hiljem tõsteti oma elatustaset soola ja piirituse salakaubandusega. Eri aegadel rajati Verki, Käsme, Lobisse, Võsule ja Vainupeale piiripunktid. Siis kujunes talupoegade põhiprobleemiks kauba varjamine piirivalvurite ehk rahvakeeles „randrüütlite“ eest.

Kõik külad kuulusid algusest peale Haljala kirikukihelkonda, k.a Käsme kui Aaspere mõisa alla kuuluv. Ainult Eru ja Võsu kui Palmse mõisale kuuluvad alad jäid Kadrina kihelkonna alla. Teadaolevalt 1727. aastast olid Haljala kiriku alluvuses neli kabelit: Käsme, Selja, Vainupea ja Pihlaspea. 1845. aastal lisandus neile veel Esku kabel.

Joonis 2. Piirkond Liivimaa kubermangu joonestuskoja kaardil, 1791. aastal. EAA.308.6.16.

¹ Tarvel, Enn 1983. Lahemaa ajalugu. Tallinn, Eesti Raamat, lk 21.

Kuni 1891. aasta valdade ümberkorraldamise seaduseni kuulus Käsnu Aaspere valda, mõisa järgi. 1891.-1892. aastate maareformi järel kuulus piirkond Erust (Eru kaasa arvatud) Pihlaspeani Palmse valda ja kõik teised külad kuni Vainupeani Vihula valda. 1939. aastal liideti Palmse vallaga Vergi, Altja, Pihlaspea, Mustoja ja Jorika.²

1941. aastal moodustati Vergis kalameeste ühistu „Kajak“ ja Vainupea kuulus Eisma kaluriühistu alla. Sakslaste tulekul mõlemad majandid likvideeriti ja minekul jätkasid mõlemad, 1948. aastast kaluriartellide põhikirjaga. Pärast 1949. aasta küüditamist moodustati Mustojal ja Altjal kalurikolhoos „Luik“, Vergis „Murd“ ja Käsnu „Õige Tee“. 1951 ühinesid „Luik“ ja „Murd“, uus kolhoos hakkas kandma Gorki nime (hõlmas ka Käsmut, Eismat, Karepat jt). 1976. aastast ühines Gorki kalurikolhoos Kirovi näidiskalurikolhoosiga.³

1945 kuulusid need külad Vihula valda, sh. Vainupea selle Karula külanõukokku, Altja ja Mustoja Vihula külanõukokku. Eru kuulus Palmse valla Võhma külanõukokku ning Võsu, Käsnu, Lobi, Pedassaare, Pihlaspea ja Vergi Vihula valla Võsu külanõukokku. 1950. aastal allutati kõik Loksaja rajoonile ja see omakorda 1954 Tallinna oblastile. 1966. aastast kuulusid siinsed külad Rakvere rajooni ja 3 külanõukokku: Haili Haljala kn, Vainupea (elanike arv 1959.a 45) Kunda kn, Altja, Eru, kalandusasula Käsnu ja Vergi, Lahe, Lobi, Mustoja, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea ja segatüüpi asula Võsu kuulusid Võsu külanõukokku. 1959.a 15. jaanuariks oli neist suurim Võsu (392 elanikku) ja väikseim Pedassaare (21 elanikku).⁴ Võsu külanõukogu koos Käsnumuga muudeti 1971. aastal Võsu alevinõukoguks. 1977. aastal läksid külad (v.a Eru, Käsnu ja Võsu) üle Vihula külanõukokku, millest 1992. aastal moodustati Vihula vald.⁵

1992–1999 kuulusid Käsnu ja Võsu Võsu valda, 1999.a liideti need Vihula vallaga selle praegustes piirides.

ÜLEVAADE ARHIIVIALLIKATEST

Uurimistöö tarbeks on kasutatud Eesti Ajalooarhiivi ja Eesti Rahvusarhiivi allikaid. Viimased hõlmavad perioodi 1918 kuni sajandi lõpuni, ning edasisteks vaatlusteks on juba elav pärimus. Traditsioonilistest tegevusaladest on juttu Kirjandusmuuseumi Rahvaluulearhiivi projektis Radar, mis talletab veebi suulist pärimust. Ranna varasema asustusloo kohta on talletatud ürikuid „Est- und livländische Brieflade“ esimeses osas (1856). „Brieflade“ on neljaosaline Eestimaa ja Liivimaa ajalooallikate väljaanne.

² ERA.3138.1.1110 lk 2, 4 ja 5. Palmse valla piir.

³Ugand, Peeter 1978-79. „Kaluriühistutest näidiskalurikolhoosideni“, Randle 12. jaanuar 1978 ja 15. november 1979, lk 2.

⁴Eesti NSV külanõukogude ja asumite rahvastik. Tallinn, 1972, lk 224-226.

⁵Uuet, Liivi 2002. Eesti haldusjaotus 20. Sajandil. Tallinn, Riigiarhiiv, lk 121, 124, 153, 237-238.

Piirkonna folkloor on samuti KM Rahvaluulearhiivi kogudest (elektrooniline variant on projekt Haldjas), sealhulgas veebiprojektist Kivike, mis hõlmab ka Eesti Keele Instituudi materjale selle rannaosa keelest. Rahvaluuleainese vaatlemiseks on kasutatud järgmisi kogusid: Hurt (Haljala ja Kadrina kihelkondade lugusid leidub kümnes köites), Eisen (seda Haljala kihelkonna piirkonda on mainitud 86 loos), Eesti Kirjanduse Seltsi kogud ja Eesti Vanavara kohamuistendid (Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogumisvõistlused 1934-35 ja 1938-39).

Rannas toimunud mereõnnetuste ja seega kohalike merendusolude ülevaatlikustamiseks on kasutatud Tallinna Linnaarhiivis säilitatavaid mereproteste. Kohaliku kolhoosiajaloo jäädvustamiseks on kasutatud Rakveres paikneva Lääne-Viru Maavalitsuse Arhiivis säilitatavaid dokumente.

RAHVALUULE JA ETNOGRAAFILISE AINESE KOGUMINE PÕHJARANNALT

Haljala kihelkonna põhjaosa on eriti rikas rahvapärимuse poolest, kust on talletatud muinasjutte, muistendeid, rahvalaule, mõistatusi, mitu lastelaulu ja isegi üks lastehirmutise kirjeldus. Paljusid geograafilisi paikkondi kokku võttev üldnimetus „Viru rand“ kordub „Kalevipojas“, sest ka selle autor Kreutzwald oli pärit Kadrina kihelkonnast ja talle olid need motiivid tuttavad. Ruth Mirovi, Ingrid Rütli ja Veljo Tormise raamatus „Lahemaa vanad laulud“ andmetel on Lahemaaalt talletatud tuhandeid regilaule. „Peamiselt tavandilaulude ja lüro-epikaga seotud ühe värsirea pikkused kolmel-neljal helil põhinevad meloodiad (kiigetoon, pulmatoon) ulatuvad läänemeresoome vanimasse kultuurikihistusse ja on usutavasti sama vanad kui regivärsiline rahvalaul,“ kirjutavad autorid eessõnas.⁶

Laialdasem rahvaluulekogumine Haljala kihelkonna randades läks lahti 1888. aastal, kui ilmus Hurda vastav üleskutse. Järgnenud kümnendi jooksul läksid rahva sekka mitmed rahvaluulekorjajad: David Bruhl (sünd u. 1840) läks Altja ja Vergi randa ja Metsiku mõisa, Julius-Aleksander Rehberg (1873-1942) Käsmu lahe äärde, Vilip Klaas (1857-1917) Võhma kanti ja Kaarel Leetberg (1867-1945) Pihlaspeale. Viimane uuris regilaulu probleemistikku ka sügavamalt. XX sajandi keelejuhid olid Lahemaal Aleksander Kangust Käsmust (1902-1986), Mai Heinberk Lahelt (1865-1957), Anna Kriiva Vergist (sünd 1863), Marie Viikholm Mustojalt (sünd 1878) ja Liisa Vemberg (sünd 1868) ning Madleena Vissberg (sünd 1846) Erust. Radari pilootprojekti andmeil külastasid jalgratastel liikunud filoloogiatudengid Aleksander ja Helmi Aspel 1931. aastal siin kümnet pärimusekandjatest vanemat inimest.

⁶ „Lahemaa vanad laulud“, lk 8.

Keele ja Kirjanduse Instituudi ekspeditioonid sellesse piirkonda toimusid 1959., 1964. ja 1983–87. aastatel, Eesti Vabariigi aja alguses kuulati Juline Olmani (1923-2002) pajatusi. Ülejäänud ekspeditsioonidele on varasemalt pajatanud Anna Tommula Koolimäelt (1891-1974), Arnold Heinberki Lahelt (1902-1991), Alma Luiget Käsmust (1907-1997), Bernhard Seeblumi Käsmust (1910-1988, oli puussepaks mitmetel KLO laevadel), Kaljo Liikast Natturilt (1931-1994) ja Verner Seeblumi (1913-1994) Käsmust.⁷

Eesti Rahva Muuseum (toonane Kreutzwaldi-nimeline Etnograafiamuuseum) kogus ka Lahemaalt pärimust, aktiivselt tegid kodu-uurimise kaastööd Ella Kaljuvee, Olga Romm (1912-2001), Juline Olman (1923-2002), Alice Pikamäe, Liine Lillemaa (1899-1973) ja Asta Väinsalu. Liine Lillemaa tütar Mari-Anne Heljas (sünd 1937) on raamatu „Võsu rahvas ja tema lugu“ autor. Käsmu-Võsu kohta on oma külakroonikates ja merendusteemalistes artiklites kirjutatud Liine Lillemaa, Alice Pikamäe, Eerik Kaarend, Karl Kristenbrun ja Harri Sandström.

Käesoleval kümnendil on selle Lahemaa piirkonnaga tegeldud projekti „Kohapärimus piirkonniti“ ja projekti Radar raames, mida koordineerib Tõnno Jonuks Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnast. 10.–19. augustini 2008 toimusid Lahemaa rannakülades EKM rahvaluulearhiivi folkloristlikud välitööd, kus Tartu Ülikoolist osales kümme kogujat. Kogumistöö toimus peamiselt Pedassaare, Pihlaspea ja Vergi külas, vähemal määral ka Altja, Karula, Lahe, Lobi, Mustoja, Natturi ja Vihula külas. Kokku salvestati ligi viiskümmend tundi intervjuusid, küsitlusteemad varieerusid kohapärimusest ja ühiskondlikest suhetest surmakultuuri ja üleloomulike ilminguteni.⁸

1. ALTJA KÜLA

1.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Altja on rannaküla Vergi lahe sise- ja idaosas. Ajaloolistes allikates esineb Altja (*Haltia*) küla esmakordselt aastal 1465. Sel aastal mainiti Oandu (Altja) jõe suudmes olevat kalapüügikohta, mis kuulus Annikvere mõisale.⁹ 1544. aasta ürik teeb juttu Jõesuu rannakülast (*Dem Strandtdorpe ven Ieszo*).¹⁰ 1589. aasta mõisarevisjon mainib, et Rotzipäh (s.o Altja) küla on antud Annikvere mõisale (mõisnik Heinrich von Wrangell) „koos juures oleva lõhepüügikohaga“ (*Lachsfang*).¹¹ Kuna lõhed koevad jõgede suudmetes, siis pidi see olema Oandu oja otsas.

Altja küla esimesed talunikud võisid olla rootslased. See põhjendaks ka küla 1589. aasta nime, mis

⁷<https://www.eki.ee/murded/fonoteek/index.php?leht=5&tabel=1&khk=Hlj>

⁸http://www.folklore.ee/ri/inste/ars/kk08/kirschbaum_reha.htm

⁹Est- und Liefländische Brieflade (ELB) I Nr 253, S. 163.

¹⁰ELB II Nr 785, S 803 ff.

¹¹Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Hrsg von der Estländische Literärischen Gesellschaft in Reval. Band VIII, Hft 1 und 2. Reval 1915, S. 29.

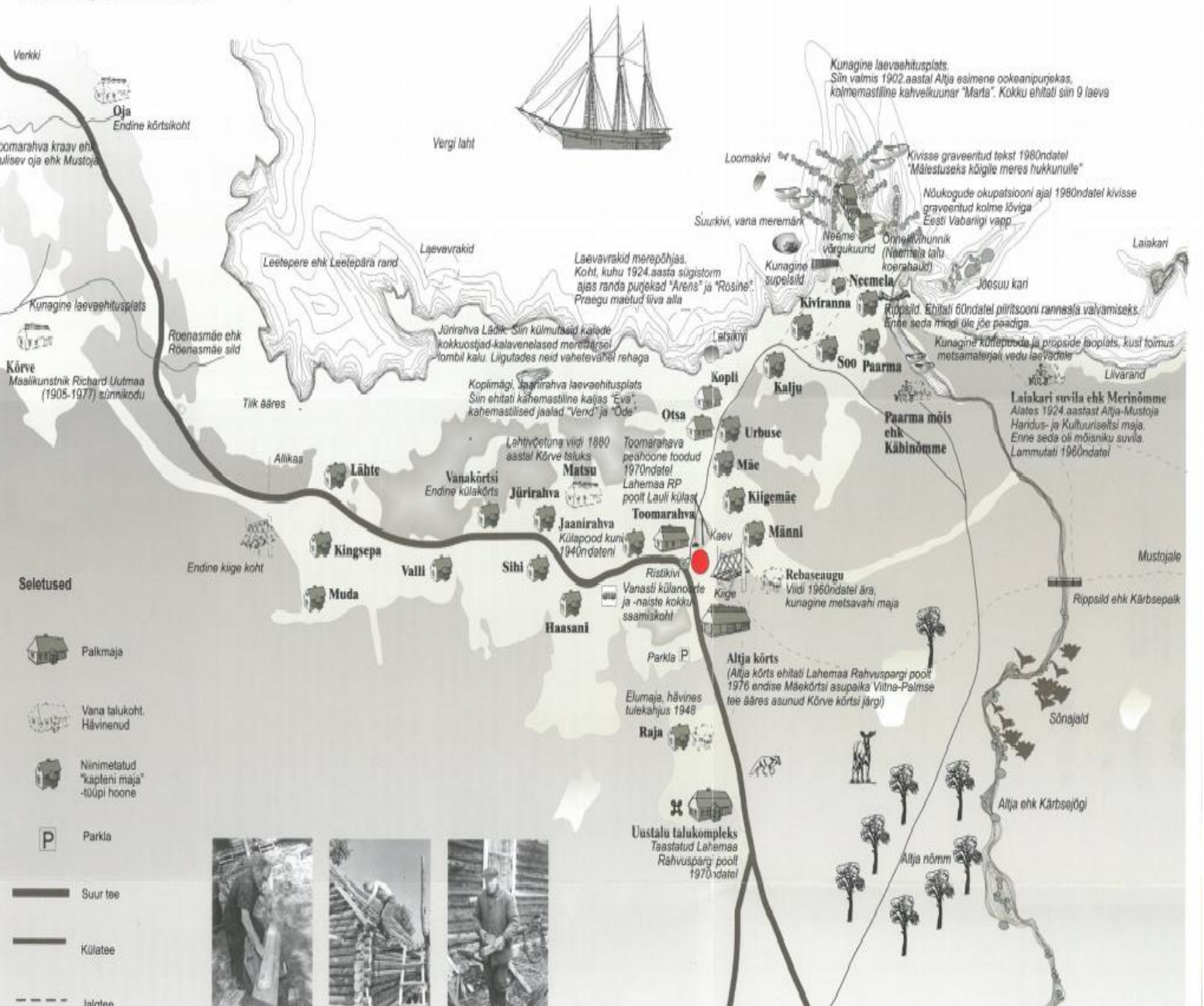
oli Rotzipäh. Nii nimetati Altja neeme, kuhu peale suurt näljahäda ja laastavat katku XVII sajandi algul saabusid järjekordsed elanikud. Altja nime seostatakse seal 1678. aastal elanud Halti Jahni nimelise mehega.¹² Teine uurija, Lembit Valter on samuti sedastanud, et kolm Altja Põhjasõja-järgsest kuuest perest olid Halja Tooma, Thoma Jürri (Toomarahva talu) ja Jahni Jürri (Jaanirahva talu).¹³ Jaani talu võis olla 1782. aasta hingerevisjonis mainitud Jani Michli Mart'i (sünd 1747) valdus.¹⁴ Küla vanim talu (mainitud 1618) oli Kerbase (hiljem Paarma). Toomarahva talu võis samuti olemas olla juba enne 1624. aasta laastavat katkutõbe Vergi suunas rannas asetsevad kõik Altja vanimad talud: Toomarahva, Jaanirahva, Jürirahva. Lehmi peeti neis randades rohkesti, seal oli vähem karjatamist, kuna karjamaa piiratud ühelt poolt merega.

¹²Hüpotees külanimest: Tarvel 1983, lk 47; Halja Toomas: EAA.3.1.469. Revision im Jahre 1732; lk 307.

¹³Valter, Lembit 2003. Eisma ja mälestusi naaberküladest. Toronto, lk 145.

¹⁴EAA.1864.2.IV-4. Haljala, Kadrina, Rakvere kihelkond; 1782, lk 63.

ALTJA küla kultuurijalooline kaart

Joonis 3. Kaart: <http://loodusegakoos.ee/kuhuminna/rahvuspargid/lahemaa-rahvuspark>

1699 aasta kaardil kuulus suurem osa Altja külast juba Sagadi mõisale. Kaardil on loetavad kuus maja.¹⁵

1765. aastal ehitas Sagadi mõisnik Johann Ernst von Fock oma suvevilla männikusse, mida hiljem hakati nimetama Käbinõmme männikuks. Veidi varem ehitatud Sagadi mõis oli rikkaliku dekoori ja avarate ruumidega, Käbinõmme elamise kavandas mõisnik aga sellele vastandlikult: ideaaliks oli siin looduslähedus ja lihtsus.¹⁶

Haljala kogudust inspekteerinud pastor Thomas Sabler leidis 12. juunil 1788, et Vihula külaosas oskavad lapsed tähti ainult tänu koduõpetusele, kes ise kodust õpetajat ei leidnud, käis naabrite

¹⁵EAA.1.2.C-IV-121 leht 1 [Saggad Mätzikus och Saus] Kaart, 1699.

¹⁶Tomps, Fredi 2013. Lahemaa külaarhitektuurist, lk 18, 19.

juures õppimas.¹⁷

18. novembri õhtul 1867 ründasid Altja talupojad kahte piirivalvekordoni ohvitseri, Vlassovit ja Pomerantsevit. Kallaletungijad võtsid piirivalvureilt ära 19 rubla ning kümme ja pool kopikat, mis oli määratud 255 versta läbimiseks ja kolme hobuse toitmiseks. Pomerantsev sai hoobi ribide vahele ja Vlassovil oli sinikas silma all. Kubermangu sõjaväeülem polkovnik Schmidt andis asja Viru-Järva meeskohtusse. Uurimine selgitas, et Vlassov ja ta kaaslane olid läinud rannale tollivaba soola jahtima. Ühest paadist olid välja karanud kõrtsmik Erik Romman, Thomas Likane ja Preisi Jaan. Röövimise eestvedajaks olnud 50-aastane Gustav Romman (protokollis Parma Gustav). Mehed sirutasid käe Vlassovi tengelpunga järele, mis oli ka ühtlasi relvalaegas. Kuna rannarahvast tuli sinna juurde, ei teinud mehed väljagi kahe randrüütli hoiatustest. Altja peremees Jürri Joseph (Josep Romm) olnud eriti hoos võõrast varandust krabama. Hättasattunud randrüütliid saatsid oma tentsikud külla tagasi teatama, mis nendega juhtunud on. Röövis osalenud põgenesid lähedastesse rannaküladesse laiali. Süüdlastele mõisteti 10 aastat sunnitööd, neilt võeti edaspidi õigus Ranna-Virumaa distriktis elamiseks.¹⁸ Kogu 19. sajandi ja juba 18. sajandi teisel poolel olid rannatalupoegadel ka puuveopaadid: Altjalt, Vainupealt jm oldi harjutud sõitma puulaadungitega Tallinnasse.¹⁹

Suurkivi taga oli altjalaste mereõnnistus – Rüamadal (Kalkgrund; 2 m sügavust), kuhu tihti jooksid laevad, millelt ei nähtud Mohni tuletorni tuld. Kalkgrund oli tähistatud toodritega, kuid sellegipoolest oli seal palju õnnetusi.²⁰ Kalaparved hoidsid samuti selle koha lähedusse, madalal oli hea kudemispaik.

1849. aasta talurahvaseadus muutis teorendi järk-järgult raharendiks, see tõi kaasa talupoegade rahapuuduse. Segarent Altjal kestnud kaua pärast seda. Kui siis lõpuks sisemaal asuvad talud läinud raharendile, toimus Altjal enam kuuendiku-suuruseid äraldikeid talumaadelt mõisa kasuks (1849. aasta Eestimaa talurahvaseaduses mõisnikele antud õigus).²¹

Eesti Vabariigi aastatel ei saanud Altjal läbi piirituseveota. Kohalikud elanikud Gustav Bergström ja Hermann Romman saabusid juuli viimasel nädalal merelt sõudepaadis 1930.a 30 liitri salapiiritusega. Nii paat kui piiritus konfiskeeriti. Mehed andsid abitu seletuse: nad olid piirituse merelt leidnud.²²

Nõukogude võim sulges kõik rannakülade kalasadamad, kehtestas rannikule piiritsooni ja likvideeris seal asuvad paadikuurid-võrgumajad. Sõda ja sellele järgnenud kolhoosiaastad

17 Aarma, Liivi 2007. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood, Tallinn, lk 228-229.

18 EAA.30.9.1284. Akte betreffend einen von mehreren Saggadschen Bauern in der Nähe des Dorfes Altja auf die Grenzwächter Wlassow und Pomeranzow gerichteten Überfall, lk 14–17.

19 Kurepalu, lk 24

20 Vt TLA.1213.1.27. Seeverklärungsakten, 1877; EAA.30.9.2695. Дело о крушении английского пархода "Арт" около им. Сагад; 1877.

21 <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1528> Projekt Radar, Juhan Summa.

22 Suurem salapiirituse "ladu" merepõhjas. Postimees, 30. juuli 1930, lk 1.

tühjendasid küla noortest. 1944. a lahkus üle mere 36 külaelanikku, 2 noormeest langesid soomepoistena ja on maetud Helsingi Malmi kalmistule. Noored lahkusid töötöisinguil linnadesse, sest kolhoosi minekul võeti ära võrgud ja paadid. Kolhoositeenistus ei toitnud. Teise maailmasõja järel suleti rand traataia taha, paadid viidi Altjalt Verki: küla muutus järjest vaiksemaks ja kõrvalisemaks.²³ Altjalt küüditati 1949 perekond Peermannid, kuid ka uut rahvast tuli juurde. 1949.a tehti küüditamise hirmus väikeseid kolhoose igasse külasse. Mulgimaa mees Peeter Kass sai 1950.a „Luige“ kolhoosi esimeheks. Oli aeg, kus Kass juhatas „Luike“, aga tema naabriks oli Kõutsi-nimeline mees, on Ülle Tamm jutustanud kohalikku pärimust. Naised hakkasid põllutöölisteks ja lüpsjateks, mehed olid kalurid, tööjulistele pandi peale suured metsatöö normid. Kuid juba enam kui aasta möödudes väike kolhoos likvideeriti ja liideti mõne aja pärast M.Gorki nimelise kolhoosiga.

Lahemaa Rahvuspark loodi 1971. Töötades 1972 aastal Lahemaa rahvuspargis, toodi lagedale kiviõnne toomise sümboolne traditsioon: Altja külla püstitati Õnnekivipüramiid, kuhu igaüks, kes tahtis saada õnnelikuks, võis tuua kivi.²⁴

Rahvuspargi juhtkond ehitas kõigepealt üles Uustalu, siis Toomarahva. Kaasaegses Altjas on esindatud kaks ajaloolist elamutüüpi: vana rannarehielamu ja kahekümnendail aastail valdavaks saanud uus, juba rehetä elamu. Toomarahva ait on Lahemaa vanuselt teine puuehitus Pedassaare Kaarli talu 1745. aastast pärineva aida kõrval ja rahvapärimuse järgi toodud siia laevaga Soomest Lavansaarelt 1832. aastal. Altja neeme tipus asunud võrgukuurid taastati külaelanike mälestuste ja säilinud fotode järgi varsti pärast seda. Tavaliselt oli üks kuur ühe paadiseura oma. See koosnes mitme pere meestest, oli harv juhus, kui üks pere suutis 4 meest välja panna. Võrkudel ja muudel esemetel olid peal peremärgid, millega kõik olid harjunud sajandite jooksul.²⁵

Altjalik kultuur peegeldub ka rannatalutoa sisustuses: sealt ei puudu kiiktool, nikerdustega peeglid, kohviveskid, eeskojast või varjualusest ka potkurid ehk tõukekelgid.²⁶

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 32 inimest. Läbi ajaloo on Altja traditsioonilised tegevusalad võrgu-, mõrra-, nooda- ja rüsapüük, laevaehitus ja sõbrakaubandus soomlastega (näiteks tikkude toomine Soomest).²⁷ On viljeletud ka harilikku põllumajanduskarjakasvatust.

²³Kurepalu, lk 8.

²⁴Smurr, Robert 2008. Lahemaa – The Paradox of USSR's First National Park. Nationalities Papers, Vol 36, No 3, July 2008, pp. 399-423, p. 405.

²⁵Kurepalu, lk 12, 36.

²⁶Kurepalu, lk 42.

²⁷Lahemaa lugusid. Tallinn, Emakeele Selts lk 159.

1.2. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Altja pühapaik on Varetnõmme mets, kus asub vana kivikangur, kuhu rahvas on traditsiooni järgi toonud aasta esimesi viljateri ja muid ande.²⁸ Paigaga liitub ka vaimupärimus. Eesti Kirjandusmuuseumis on rahvajutt (1908), milles eit korjanud Varetnõmmel mustikaid, seal olid „aldijate teed“ Ta sai metsast välja, kui teostas vastunõiduse ja pani jaki tagurpidi selga. Rahvas peab Altja nimegi haldjast tulenevaks, sest ka Kõrve metsas on rahvapärimuse järgi uduhaldjaid nähtud. Ka Mäekõrtsi mäel (praegune Altja kõrts) on haldjaid nähtud. Rahvaluulearhiivi teine ülestähendus viib ajas tagasi enne suurt katkuaega (1710) Katkupoiss maksakarva kolmnurkse mütsi ja sapikarva kuuega hakkas, kepp käes, ka Haldja külasse tulema. Küla otsa saades oli seal aga must kukk vastas, ei lasknud katkupoissi enam edasi. Nii jäänud katk Haldja külasse tulemata, ehk ta küll mujal rahvast tapnud.²⁹

Joonis 4. Varetnõmme soo Sagadi mõisakaardil EAA.46.2.180, leht 1 ühes kogu Altja küla ja

²⁸ Jonuks, Tõnno 2012. From Holy Hiis to Sacred Stone: Diverse and Dynamic Meanings of Estonian Holy Sites. In: Archaeology of Spiritualities, Springer, pp. 163-183, p. 168.

²⁹ Hiemäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 26, 39, 201.

rannaniitudega (tähistatud kollasega) (1750).

Altja pärimuse kolmas ülestähendus on saanud eeskujuks Fr. R. Kreutzwaldi kuulsale muinasjutule „Vaeslapse käsikivi“ („Ennemuistsetes juttudes“ 1864). *Altjal oli vaenelaps. Teda kästi käsikivil jahvatada. Siis tuli üks hall vanamees. See ütles, et kirstus on jahud.*³⁰ Nähtavasti on Virumaal selle loo teisendeid palju ringelnud. Paarma talu maale olla rootslased pärimuse järgi kulda matnud, aga Paarma Juss, kes suri 1920. aastatel, olla sealt välja kaevanud ainult kullapaja ahelad. „Ennevanasti“ Paarma talus elanud Jüri oli aga nii tugev mees, et võttis selga tündri soola ja selle peale veel oma noorema venna.³¹

Rahvapärimuses kajastub, kuidas poolteist kilomeetrit Altjalt Vihula poole Kalmunõmmel kunagi kohtunud kaks pulmarongi. Tekkinud konflikti käigus hukkunud ühest rongkäigust pruut ja teisest peigmees. Ellujäänud abiellusid teineteisega, kuid nüüd kummitavat kalmunõmmel.³² Võimalik, et jutt on vihje leskedevahelistele abieludele, mida juhtus sagedasti pärast katkusid ja näljahädasid.

Aastal 1971–72 algas külavainul hävinud kiige asemel uue ehitamine, neeme tipul hävinud võrgu- ja paadikuuride taastamine, Mäekõrtsi uusehitus, Metsarahva, Uustalu ja Toomarahva talude restaureerimine. Taastati ka Kiigemäe traditsioon Altja Mäekõrtsi kõrval. Kiigemäe all teekäänakul seisab vana ristikivi. Mitme sugupõlve jooksul on see olnud küla noorte ja naiste kokkusaamise kohaks. Altja Suurkivi taha läksid mehed kalale, naiste jutu järgi lastele toodi sama kivi tagant lapsed. Nii nimetati seda ka Titekiviks.³³

Altjal oli juba XIX sajandi lõpul kolm laevaehitusplatsi: neeme tipus (seal ongi praegu Altja kuulsad võrgukuurid), Jaanirahva Koplímäel ja Kõrvel.³⁴ Paarma talu peremees Gustav Romman ehk Paarma-vana ehitas oma esimese laeva „Suits“ Vergi neeme lõunapoolsel küljel. Kapteniks oli Paarma-vana poeg Jakob, kes sõitis sellega 23 aastat.³⁵

Õnnelikvipüramiidi lähedal on „Neemela koerahauaks” nimetatud paik, kus juba enne püramiidi püstitamist oli valmis väike kiviküngas. Rikkaliku floora ja faunaga koht on Altja nõmm Kärbasejõe (rannamurdes Kärbase jõe) lähedal, olulisteks vaatamisväärtusteks on veel Neeme võrgukuuride lähedale kivisse 1980. aastatel raiutud Eesti Vabariigi vapi kolm lõvi, samuti mälestusmärk kõigis mereõnnetustes hukkunutele. Neeme võrgukuurid on saanud Altja sümboliks laiemalt, eriti tuntuks pärast Hardi Volmeri filmi „Tulivesi“ (1994).

1.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Üks esimesi, kes alustas Altja rannas suurte kolmemastiliste purjelaevade ehitust oli Kõrve talu

³⁰EKM ERA 271.

³¹EKM ERA 268.

³²EKM ERA II 216 [I] Haljala.

³³Kurepalu, Anne 1996. Altja. Huma, Lahemaa rahvuspark, lk 17-20, 28, 30.

³⁴Tomps, Fredi, „Altja küla vanimad talud“. Kogumikus „Lahemaa külaarhitektuurist“, Tallinn 2013, lk 12, 14.

³⁵Sandström, Harri 1996, „Lahemaa randlased“, Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 88.

peremees Jakob Uutmann, rahvakeeles Matsu Taat. Oma äri alustamiseks ostis Uutmann 1888. a Valge mere äärest 160 brt mahutavusega brigantiini „Svjatoi Nikolai“. See hukkus 1893 aastal Narva-Jõesuust Tallinna toimunud reisil kasepakkude lasti all. Matsu Taadile jäi veel alles teine laev „Kadri“, mille kapten oli tema poeg Gustav. Nüüd hakkas taat kodurannas laevu ehitama. Ta valis ehitusplatsiks Altja neeme põhjatipu ja moodustas „laevakamba“. 1901.a talvel hakkas ta ehitama kolmemastilist kahvelkuunarit „Marta“. Vajaliku metsamaterjali hankis ta kokkuleppel Sagadi mõisniku von Fockiga (too pidi hiljem laevast saama osa kasumit). Mastipuud võeti Palmse mõisapargist. Ehitati ainult suvel, taglas ja purjed valmistati talvel rehetoas. Laevakere sai valmis 1902.a jaanipäeval ja aeti kohe samal päeval merre. Selle nimeks pandi „Marta“, kolmemastiline kahvelkuunar. Kapteniks sai Matsu taadi noorem vend Johannes, kes hukkus oma laeval õnnetult 1908.a suvel. Sõjaeelseil aastail tegi „Marta“ edukaid Prantsusmaa, Itaalia ja Inglismaa reise. Kuna sõja ajal oli oht, et laev võidakse vaenulike riikide poolt rekvireerida, müüs Uutmann laeva 1916.a ära. Ta kogus „Martaga“ kapitali ja veeskas 1909 juba uue laeva „Merkur“, kolmemastilise marssseilkuunari (210 brt). „Merkuri“ ehitustööd toimusid analoogiliselt eelmisega, selle vahega, et ehitusmeister oli soomlase asemel saarlane. „Merkur“ sõitis samuti mitmesuguste lastidega Euroopa sadamate vahel, sõja alguseni. Nüüd viis kapten Johannes Lemet selle Valgele merele. „Merkur“ teenis oma omanikke pikki aastaid, kuni see 1935.a vahendajate kaudu tänasesse Iisraeli müüdi.³⁶ Maalikunstnik Richard Uutmaa (1905-1977), eestistamata nimega Uutman oli pärit Kõrve talust. Ta oli põlisest laevnike soost. Tema isa Gustav Uutmann sõitis mitmes laevas. Richard Uutmaa meremaalid kuuluvad Eesti silmapaistvamate hulka.

2. ERU KÜLA

2.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Eru küla on rannaküla Eru lahe ääres. Paul Johanseni arvates oli hiljem Palmse mõisale kuuluv rand XIII sajandil asustatud. Rannal elamist segasid mereröövlid.³⁷

Eru küla (Sorçe) kuulus kuningas Valdemari võltsüriku põhjal Tallinna Püha Miikaeli nunnakloostri majapidamisele Palmses (tegelikult on see tõenäoliselt XV sajandi dokument, mis võltsimise mõttes dateeritud kolmapäevale peale nelipühi 1286). Lisaks Sorckele, Nementele ja Tamespele on kloostrile kuuluvaiks mainitud veel Palkemes, Mudike, Uenedeuere, Osculle, Womes, Warkewomes

³⁶Kaarend, Eerik. Laevanduse areng Käsmu rannas, lk 6–10. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis.

³⁷Johansen, S. 251.

ja üks loetamatu nimi.³⁸ Enn Tarvel arvestab Nemente Eru neemeks, Sorcke valesti kirjutatud Ercke'ks ja Tamespe Tammispeaks.³⁹ Sellele arutlusele lisab kaalu veel asjaolu, et võltsüriku Womes'ed on tõlgendatavad Võhmaks, mis on Eru naaberküla; loetelus on arvestatud ka *Monasar't* (Mohnit).

Eru nimi oli Palmse mõisa müügiürikus 1510 *Ergho*. Keskalamsaksa keeles tähendab *erghe* viletsat, halba, vähe vilja kandvat, mida rannaäärne maa ju ongi (küla esmamainimise dokument oli alamsaksakeelne). O-nimi võib viidata ka kunagisele ö-le (rootsi k „saar“ „liivane oos“). Neid objekte Eru rannas on. Teine võimalus on pidada Eru kohanime tuletiseks sõnast „ääri“, mis tähendab eemal või kõrval olevat (vrd Juuru kohanimi „Eeru“, samalaadsed nimed Ereda Harju- ja Erina Virumaal).

Järgmised andmed Erust on 1586. ja 1732 aasta adramaarevisjonidest, mil see kuulus Palmse mõisale. XVIII sajandil võis Eru sadam olla Palmse mõisa peamiseks mereväravaks.⁴⁰

XVIII sajandist on võimalik kindlaks teha kaks talukohta (Erro Hans ja Erro Abram) ja kolm vabadikukohta. Esimest võib pidada hilisemaks Hansurahva taluks (küla keskel), teist Joosepirahva taluks (Võsu tee lähedal).⁴¹ Läbi aegade on Eru ja Tammispea külade vahelt kulgev Tõnuoja olnud piiriks Harju- ja Virumaa vahel, praegu on aga piiriks riigimetsa piir.

XVIII sajandi keskel olid Eestis pärisorjuse-aegsed suhted juba väga karmid ja randlased mõlemal pool Käsmut organiseerisid Soome põgenemist, üks esimesi teadaolevaid ülevedusid oli Eru lahest Eru mehe Kaasiku Tooma eestvedamisel 1762.⁴²

1769. aastal oli Peterburi kaupmehe Tšebenovi galiott „Püha Joann“ Eru lahes merehädas. Palgilastis laeva ajas torm Ranna-Liewwo ehk Ülle Randa (nüüd Väheliivud). Tüür oli murdunud. Kippar ja kaks madrust ei suutnud midagi teha. Käsmu polnud laeva näha. Eru mees tõi Käsmu sõna. Minki jalgsi poolsaare randa, sealt paadiga laevale. 8 päevaga lossiti laev tühjaks. 16 rannameest olid päästetöödel, kippar ise juures. Last ja taglas veeti Käsmu kõrtsi juurde. Mõnede juttude järgi vrakk põletati lõpuks. Laurimäe Andrukse Jaan sattus kohtu alla laevavraki röövimise ja põletamise eest.⁴³

Külas oli 1931. aastal üks suur- (Adolf Jansen, Eru-Joosepi) ja neli väiketalunikku, kellest kolmel ei olnud midagi peale majaümbruse õueaiamaa põõsaste (Karl Adler, Johannes Kristall, Liisa Everest ja Jakob Noor, viimane laiendas sõja järel oma põlde). Jansenil oli ligi 9 hektarit aia- ja põllumaad

³⁸ EAA.854.2.357. Urkunde des Königs Waldemar von Dänemark betreffend die bestätigung des Güterbesitzes des Michaelisklosters zu Reval nebst freier Hölzung im Geimeindewald und dem Heumachen auf Gemeindewiesen. Fälschung auf Pergament.

³⁹ Tarvel, lk 67

⁴⁰ Pikamäe, Alice 1991. "Virumaa Palmse valla Käsmu küla ajalugu". Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 6.

⁴¹ Tarvel, Enn „Lahemaa ajalugu“ Tallinn 1983, lk 68.

⁴² EAA.862.1.2730. Kassiko Thomas Micko Poig (Palms)... Tarvel, lk 151.

⁴³ EAA.862.1.2779. Akte in Sachen wider den Strandbauern Lauri-Mae Andrukse Jaan.

ja 16 hektarit niihästi heina- kui karjamaad.⁴⁴ Sootee rannas oli paatide lastimisplats. Laaditi küttepuid, propse ja palke. Hobune aeti rinnuni vette, paadilaadung lastiti pärast laevale.⁴⁵

1941. aasta ei jätnud puudutamata ka Erut. Plahvatus pühkis maa pealt Eru lahe lõunaotsas asuva Aarni talu. Peremees ja sulane nägid, et torm oli toonud lahesuudmesse massiivse asja, milles kahtlustati olevat noos. See toodi kahe mehe vahel elumajja, kus seda avada püüti. Külarahvas tundis „noosi“ pärast muret ja hoiatas parasjagu ühes karjapoisiga karjas olevat vanaisa. Aarni vanaperemees leidis, et kasti lahtivõtmine tuleks otsekohe lõpetada, kuna tõenäoliselt on tegu meremiiniga. Vanamees saatis karjapoisi joostes Aarnisse. Plahvatus kärgatas hetkel, mil poiss oli jõudnud elumaja ette. Surnutena jäid maha kaks meest ja poisike.⁴⁶

1949. aastal toimus suurküüditamine. Kaks päeva pärast seda kogunes Käsmus kaluriartelli „Õige Tee“ initsiatiivrühm, sellesse hakkas kuuluma ka Eru. Polnud ühtegi kalurit, kes poleks soovinud artelli liikmeks saada, oli suur hirm uue küüditamise ees. Kuid Eru paatkond Gustav Ranniko juhtimisel täitis 1949. aasta kalapüügiplaani, 15 820 kg kilu, vaid 61%-liselt.⁴⁷ Rannikot teati kohaliku kommunistina..⁴⁸ Sadam asus siis Joosepirahva ja Nõmme talude vahel. „Õige Tee“ Eru lüli kala vastuvõtu- ja soolamispunkt asus sealsamas. Enne kolhooside loomist polnud kalapüügi riiklikke plaane. Suvel mindi merele räime- ja kammeljapüüki, talvel tehti riigile metsast puid. Vihasoo küla elaniku Kalju Klaus'i andmetel oli põllumajandus Erus veel peale sõda mitmekesine: kasvatati rukist, otra, kaera, nisu, lina ja kartulit, oli ka loomakasvatus, väikesed lehma- ja natuke suuremad lambakarjad. Lapsed saadeti karja kohe pärast koolist tulemist, mistõttu Saksa okupatsiooni ajal pidi mõni laps klasse vahele jätma 1949. aastal rajas Eru piirivalvekordon omaile valvatava rannariba. See eraldati okaastradiga ja selle eri piirkondi rehitseti, et näha võimalike piiriületajate jälgi. Piiri püüti tugevdada, sest juba 1945. aastal oli Nõukogude piirivalve sõdur Valtu külas sattunud tulevahetusse metsavendadega.

Eru-Kõrve talus oli Eru metsavahi asupaik. Neljakümnendatel aastatel oli Eru metsavahiks Jüri Reentalu, viiekümnendatel vahetas ta välja Ott Murumaa.⁴⁹

⁴⁴ERA.62.2.6128. Viru riigimaade korralduskomisjoni akt. Palmse mõis. „Eru“ küla rendimaade korraldamise asjus, lk 19.

⁴⁵Sandström, Harri, „Lahemaa randlased“, Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 68.

⁴⁶Kalju Klaus'i jutustus.

⁴⁷LVMA.667.1.103. Artell „Õige Tee“. Üld- ja juhatuse koosolekute protokollid, lk 24p.

⁴⁸Villi Jahilo ja Eerik Kaarendi mälestused.

⁴⁹Kalju Klaus'i andmed.

Joonis 6. Eru linnamägi Palmse mõisa 1795. aasta kaardil EAA.1690.1.45. Karte von den Erroschen Strand-Gesinden mit ihren umliegenden Gegenden („Kaart Eru rannaperedest ühes selle ümber paikneva tagamaaga“). M 1:11800. C.M. von der Pahlen. Nr I tähistatud Hansurahva talu.

Erus on pärimus keskaegsest linnast, mis vajunud maa alla ja millest tekkis mägi.⁵⁰ Tõnno Jonuksile näib mitteusutav linnapärimuse tagasikandmine nooremasse rauaaega, ilma et vahepeal oleks selles kandis olnud mingit asustust, nii pidi asustus olema.⁵¹

Mere kaldal olevat küngast seostab rahvas praegugi linnamäega ja 1795. aasta kaardil kannab see neem nimetust Linna meggi.⁵²

Eru küla lõunaosas on Eru-Kõrve, Pihlaka ja Kärneri talud ja Haneloksu põlistalu (soo ääres, millest läheb üle Tammispea-Võhma tee). Edasi on hoonestamata maa ja põhja poole asub Eru ridaküla, millest on selgesti eristatavad vanad rehielamud (Kuuse, Joosepirahva) ja nende juurde kuuluvad üksikud kõrvalhooned.⁵³

Käsmust on üles kirjutatud, kuid käib Eru kohta muinasjutt „Kratt“, mis sisaldab hulga geograafilisi viiteid. Selles on juttu Palmse kehvikust, kellele Eru külas elanud tark vanaeit ütles: „Tee kratt, kes sulle varandust kokku veab.“ Edasi õpetab vanaeit meest, kuidas krati sabaks saab viht, kereks kott, aga käteks teivas, „millega su poisid Rahkmäe kõrtsis [kõrts Vatku läänepiiril] Pargaste [talu Vatku

⁵⁰EKLA, f 199, m 57, 13 (I g) < Haljala khk. - Helmi Aspel (1931).

⁵¹Jonuks, Tõnno 2010. Kohapärimusest Lahemaal. Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest. Koostanud Ave Paulus. Tallinn, Huma lk 63–76, lk 72.

⁵²EAA.1690.1.45. Karte von den Erroschen Strand-Gesinden mit ihren umliegenden Gegenden. C.M. von der Pahlen, 1803.

⁵³http://www.keskkonnaamet.ee/public/Lisa_7_Asustusstruktuur_ja_arhitektuur_kirjeldused_ja_ylidised_ehitustingimus_ed_kylade_kaupa.pdf

külas] poisi vaeseomaks peksid“. Kehvik ehitanud kratti täiskuuööl Kuueristi männi all [Kuueristi mets Ilumäe-Koljaku tee ja Käsnu oja vahel], aga siis sai julgus otsa ja õnnetu tont jäi poolikuks.⁵⁴ Eru laht ja loosaarte piirkond on arvatud Euroopa Liidu tähtsusega linnualaks. Kasispea lood jäävad Erust 2 km kaugusele. Veel 1930. aastatel oli Erust idas Kaisla lood, millest hiljem sai kõrkjaheinamaa.⁵⁵

2.3. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST

Eru külas elas Emakeele Seltsi üks keelejuhte Liisa Vemberg (1868-1945), kes tundis hästi ka Tammispead ja Vihasood.

Siin elas kirjanik Jaan Kruusvall (1940–2012), kes avaldas ajalooramatu “Mets on vend”, mis jutustas metsavendlusest Palmse vallas, ühes ilumäelase Villi Jahiloga (sünd 1930).

Vihasoo Loobu jõe ääres Sillaotsa talus elab Tammispealt pärit kohalik pärimuse kandja ja jutuvestja Kalju Klaus, eluaegne metsamees. Tema ühe vanaisa talu asus Erus. Eruga seob teda veel asjaolu, et tema metsa läinud venda Johannest (1910–1958) püüdis kinni võtta Eru kordoni piirivalve. Enne 1946. aastat pääses Johannes Klaus kaks korda, ta punker asus praeguse Eru-Võsu tee ääres metsas, mida siis ei olnud. Ta tuli metsast välja võimude üleskutse peale, kuid 1949. aastal mõisteti talle 25 aastat vangistust (laagris Magadanis) pluss viis asumist. Kalju Klaus on rääkinud, et Haneloksu põlistalu oli vahetult sõjajärgsel ajal Võhma algkooli õpilaste hüvastijätupaigaks: kes läksid Tammispea, kes Tõugu või Võhma poole. Klaus on rääkinud ka Eru karjalaste kommetest ja metsavendlusest.

Erus elab helimees Jüri Roomere (sünd 1935) ja on elanud Peeter Saul. Erus Eru-Kõrve talus elab Edgar Savisaar ja on selle nimetanud Hundisilmaks.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 18 inimest.

3. KOOLIMÄE KÜLA

3.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Koolimäe on hilja tekkinud väikeküla Koolimäe lahe kaldal. Nii Koolimäe oja kui järv olid XX sajandil ja enne kalakohad, eriti haugi kudemispaigad, linaskeid ja kokri saadi sealt samuti.

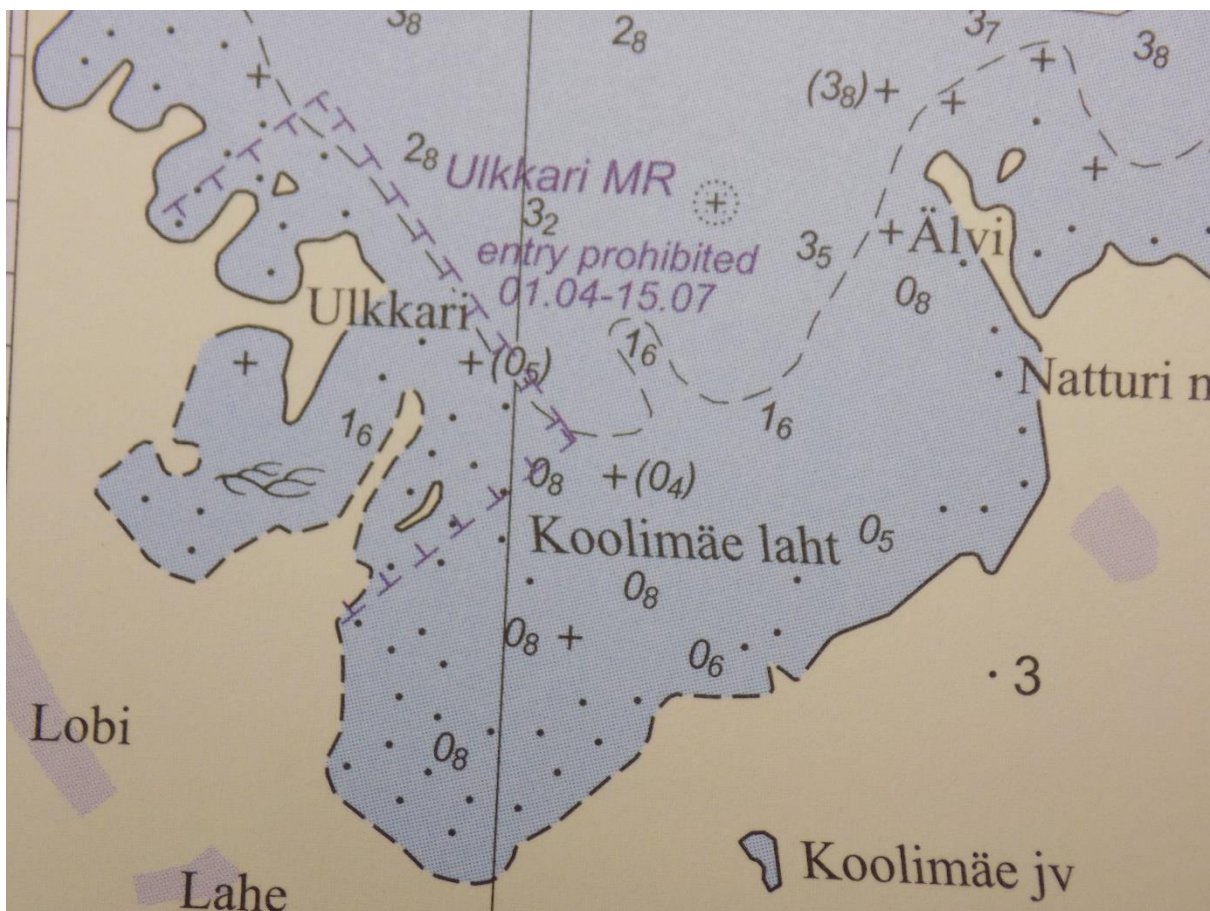
⁵⁴Hiiemäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 268.

⁵⁵„Lahemaa lugusid“, lk 194.

Soostumise läbi tekkis lahesuust järv, järve võttis enda valdusse roostik ja salakütid püüdsid mõrraga välja iga haugi, kes Koolimäe jõe kitsast suudmest sisse tuli.⁵⁶ Koolimäe järv on nüüd küll oma kunagistes mõõtmetes taastunud, kuid faunale on mõjunud asjaolu, et sealt on tõenäoliselt püütud mürgi ja elektriga.

Ennevanasti oli piirkond vee all – hiljem tekkisid soostunud ja roostikuga rannalahed ühes nendega külgnevate rudimentaarse merepiiri-lähedaste järvedega.

Harilikult on selle küla peresid Natturi alla loetud ja siin olid Lobi ja Lahe heinamaad. 1671. aastal on teda nimetatud rannakülaks Kolimah. 1699 aastast pärit rannakaardil on Kohlma kohal, ojasuust paremal kaks peret: mere pool Annikvere ja maa pool Vihula mõisa pere. Koolimäe nimi ongi koolmekohast tulenev.⁵⁷ Ühel 1829. aastast pärineva Pihlaspea kalmistu ristil seisab Kolime Mari, surmameetrikas Kolimaelt Jani t Marri.⁵⁸ E. Tarvel on kirjutanud Koolime Juhani perest. Pärimumste järgi oli XVIII saj alguses – XIX saj lõpus Koolimäe jõe suudmes puuveolaevade reid.⁵⁹ Hobusevankrilt laaditi puud paati ja paadist laeva, mis seisis kaugemal merel. Siit ka järeldus, et küla traditsioonilised tegevusalad on kalapüük, puude laadimine laevadele, merendus, k.a laevaehitus.

⁵⁶Kalgre, Rainer 2000. Koolimäe oja. Kalastaja nr. 15, lk. 28-30.

⁵⁷Enn Tarvel 1983 „Lahemaa ajalugu“, lk 75.

⁵⁸Arnek, Pille 2013. Nimede kirjutamisest XIX sajandi hauatähistel ja meetrikaraamatutes. Keel ja Kirjandus 6'2013, lk 409–419, siin 417.

⁵⁹Tarvel, lk 75.

Joonis 7. Koolimäe laht ja järv Eesti Veeteede Ameti merekaardil (2015).

1933. aastal leidis vabadussõjalaste põhiseaduse muutmise eelnõu Koolimäel mõningat toetust ja poolt-ning vastuhääled jagunesid pea võrdselt. Siiski oli viis poolthäält rohkem.⁶⁰ Senisest enamat presidendivõimu andnud põhiseaduse poolt hääletasid rohkem vaesemad kodanikud, keda Koolimäe kalurite hulgas leidis.

Koolimäe külas asus Koolimäe 4-klassiline algkool, samuti metsavalitsuse Padu plats, mille juurde kuulus hektari jagu õue-aiamaad. Mõlemad objektid asusid 1930. aastal Jüri ostutalu piirides.⁶¹ Oli talupoegi, kes soovisid oma maadele juurdelõikeid. Näiteks Mihkel Romm soovis omale jõeäärset maad kolme vakamaa (umbes hektari) ulatuses. See maatükk oli alaliselt vee all, kuid temale „piiride õiendamiseks ja loomadele vee saamiseks vajalik“. Romm teatas: „Minul on kaks poega, kes Vabadussõjast osavõtnud, kuid kusagilt ei ole maad saanud.“⁶²

1944. a sügisel hakkasid Koolimäe algkool ja raamatukogu ruume jagama, raamatukogu avati 14.00, mil koolitunnid lõppesid. Õpilasi käis nii Pedassaarest, Vergist kui mujalt. 1952.a, kui raamatukogu oli mujale kolinud, hakati korraldama kinoseansse. Neil aastail, 1944-64 juhatas Koolimäe kooli raamatukogu Olga Romm Pedassaarest Riso talust Kaarli talu kõrval. Koolimäe kool lõpetas 1964, maja müüdi ENSV Teatriühingu puhkekoduks, v.a raamatukogu osa.⁶³ Lapsed viidi üle Vergi algkooli, mis 1997. aastal omakorda suleti.

Koolimäelt arretereeriti 21. märtsil 1945 Hugo ja Isak Tommula, neist viimane hukati viis kuud hiljem. Tribunal oli aprillis, §58-1a (kontrevolutsiooniline tegevus: oli metsavend ja Omakaitstes). Pere naispool küüditati 1949. a.⁶⁴

3.2 ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Koolimäe algkooli eelkäija maja oli Eskul. Alates 1840. aasta sügisest, mil kool avati, nimetati seda lihtsalt kooliks või Esku kooliks, kuid see asus 1845 aastani Sagadi Metsanurga külas. Klassiruumiks oli tavaline talukamber. Koolimäe kooli perioodile (alates 1919) eelnes XIX sajandi lõpul veel viieklassilise ministeeriumikooli loomise idee. Mõisaomanik von Fock soovis kooli vaid Eskule. Tegelikult oli see ikkagi köstri maja, kuna kooli pidamiseks tuli igal sügisel küsida mõisniku käest kooli jaoks ruume. Sealjuures olnud mõisnik nii formaalne, et suusõnaline palve jäeti tähelepanuta ja ainult kirjalik palve suutis midagi korda saata. Kui mõisnikule mõni sõna palve tekstis ei meeldinud, saatis ta palve tagasi: nii ei meeldinud von Fockile ükskord palves sõna

⁶⁰Weinmann, sealsamas.

⁶¹ERA. 62.2.6164. Palmse vald, Sagadi mõis. Lahe küla korraldamine, lk 17, 24p.

⁶²Sealsamas, lk 37

⁶³Lumiste, Imbi 2015. Praeguste Lääne-Virumaa rahvaraamatukogude asupaigad aastatel 1940-1964. Tartu ülikool, infohariduse lõputöö, lk 19-20.

⁶⁴Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 3.

koolimaja, mille asemel pidi olema laulumehe maja. Selles koolis kestis koolitöö niikaua, kuni avalikkuses hakkasid kõlama hääled, kas ei saaks kooli Eskult rannikule lähemale viia, kuna koolilapsed olid põhiliselt rannast: Lobilt, Lahelt, Koolimäelt. 1919 avati Koolimäel kool, õpetajaks jäi Esku köster Gustav Weinmann.⁶⁵

7. oktoobril 1923 avati Koolimäe uus koolimaja. „Awamine oli hirmus mage... lauleti mõned laulud, pärast oli pidusöök,“ kirjutas kohal viibinud Weinmann. Maja oli läinud maksma 850 000 marka, kõne pidas valla koolinõunik. Avamise järel etendati koolimajas näitemängu „Kiusupulk“. „Lõpuks tants, ilm vihmane, siisgi rahvast rohkesti pidul. Ameerika oksjonil suhkrust tehtud Koolimaja 47.00 ja pudel viina 4.75.“ Koolis õpetas õpetaja Mallene.⁶⁶ Nüüd ei palgatud õpetajat mitte rukki nagu varemalt, vaid markade eest.

Rahvapärимuse järgi asus Koolimäe kõrts Koolimäe oja kaldal koolmekoha lähedal, nii et oja üleujutuse ajal sai kõrtsituppa astmeid pidi. Kõrts lakkas olemast juba XIX sajandi lõpul ja koht nimetati ümber Oja taluks, teab üks selle talu praeguseid omanikke Saima Einberg.

3.3 ÜLEVADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST

1924. aastal lõi koos poegade ja sugulastega laevakamba Magnus Kolk Koolimäelt. Nad veeskasid sel talvel Pedassaare rannas jääd mööda suurema laeva ja jäid ootama jää sulamist. Laev sai nimeks „Ahto“ ja taglastati jantsiks. Kapteniks sai Johannes Kolk, kes oli Käsmu merekooli lõpetaja. Kuid „Ahto“ eluiga jäi lühikeseks ja see põrkas 1936. aasta suvel kokku Taani aurikuga, triivides seejärel Kopli randa.⁶⁷

Koolimäel suvitas teatri- ja maalikunstnik Voldemar Peil (1907–1999), ta maalis eredavärvilist randa ja tuuliseid mände. Rannametsa-tsükkel on valminud Teatriliidu puhkekodus Koolimäel.

Teatriliidu puhkekodu „laulis riigi käest välja“ Olga Lund (1912–1998), kes sõandas laulda piirivalveohvitseridele vürstinna Jaroslavna aariaid Aleksandr Borodini ooperist „Vürst Igor“. Lundi aktiivsust märgati kõrgemalt poolt ja partei heldis. Kõik see juhtus 1950. aastate esimesel poolel, kui Aino Talvi ja Heli Viisimaa esinesid Eesti Riikliku Draamateatri suvistel külalisetendustel Käsmus. Teatriliidu puhkekoduks oli Koolimäe koolimaja 2016. aastani.

Pansionaadis puhkas kirju seltskond. Kunstiajaloolane Mirjam Peil (sünd 1939) on kuulnud toonaseid lugusid vanast aeglasest tsiklist, millega Ants Lauter ja Vello Viisimaa poodi viina järele kihutasid. Neile jalutasid vastu noored nõudlikud naised: Lauteri naine Heli Viisimaa ja veel nooreohtu Linda Sellistemägi. Lauter ja Viisimaa peitsid end metsa ära, sest Heli Viisimaa ei sallinud viina silmaotsaski. Peil mäletab, et nendest sündmustest puudus tõsidus ja traagika, see oli

⁶⁵ Koolimäe kooli kroonika, projekt Radar. <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1535>

⁶⁶ Köster Gustav Weinmanni päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 47.

⁶⁷ Kaarend, Erik. Laevanduse areng Käsmu rannas. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 22.

pigem *Spiel*.⁶⁸

1984. a põgenesid Karepa rannast 4 paadipõgenikku Soome ja algas erirežiim ka Teatriliidu puhkekodu elanike jaoks. Helene Vannari on meenutanud, et muidu enamasti viisakalt käitunud piirivalve tiris ta mehe dokumentide kontrolliks saunalavalt alla, nähes puhkekodu õuel tema välismaist päritolu autot. Pärast seda aastat puhkekodu ühised ettevõtmised soikusid ja 1985.a pidid kõik selle elanikud Gorbatšovi keeluseaduse kohaselt allkirja andma, et nad puhkekodus alkoholi ei tarvita.⁶⁹

Koolimäe kooliajaloo pärimuse meenutaja on Saima Einberg, kes lõpetas Koolimäe koolis 1960. aastal neli klassi, misjärel see ühe õpetaja ja kuue õpilasega kool suleti.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 6 inimest.

4. KÄSMU KAPTENITEKÜLA

4.1 ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Käsmu järve mudast leitud männifragmentide uurimine andis nende vanuseks sügavamal ligi 2000 aastat, kuid järve lõplik isoleerumine merest pehmeveeliseks tumedatooniliseks järveks leidis aset mõni aastasada hiljem.⁷⁰

⁶⁸ Mirjam Peili (sündinud 1939. a) suulised andmed.

⁶⁹ Balbat, Maris 1994. Suvejuttu Koolimäel. Vestlus Irja Aava ja Helene Vannariga. Sirp, 12. august 1994, lk 10-11.

⁷⁰ Grudzinska, Ieva; Saarse, Leili; Vassiljev, Jüri; Heinsalu, Atko; Veski, Siim 2012. A palaeocoastline reconstruction for the Käsmu and Pärисpea peninsulas (Northern Estonia) over the last 4000 years. Estonian Journal of Earth Sciences 2012. 61. 4, pp 307-316.

Enn Tarvel on oletanud, et XIII saj algul oli hilisema Palmse mõisa kant asustatud, kuid ei pruukinud seda olla rannani.⁷¹ Käsma nime tekkimise traditsioonilisem versioon on, et see sai oma nime ühelt kolmest Hommikumaa targalt, Kasperile pühendatud kabeli järgi.⁷² Sellise kabeli olemasolu katoliiklikul ajal ei saa välistada. Kuid nagu paljudes teisteski kohtades, mõtestas iidse kohanime Kasperviikiks hilisem kristlik traditsioon. On arvatud, et eesliide tulenes soome *kesanto* 'st, mis tähendas kesa, heina-ala.⁷³ Esmakordselt on küla nime mainitud 1453. aastal kui Aaspere mõisale kuuluvat Käsma randa (*strand tho Kesemo*).

1524. aastal on Tallinnas turbe saanud Aaspere mõisniku Hinrich Hastueri talupoeg Laurentz Kock, kes oli lõõnud maha endaga sama-eesnimelise Sagadi mõisa mehe. See veretöö oli korda saadetud Käsma (*in dorpe Kaszmekul*). 1732 aasta revisjonis oli külas 15, 1744. a 16, 1757. a 24, 1844. a 18 ja 1871. aastal 19 peret.⁷⁴

Põhjasõja ajal ehtasid rootslased Käsma lahte Sepa ninaksesse laevasilla, mis moodustas 75 m pikkuse ja 18 m laiuse veealuse seljandiku. Silda oli vaja suure laevastiku jaoks – 1700. aastal toodi põhjarannikule ja sealt Tallinna Rootsi raskesuurtükke, mis viidi Narva lahingusse.⁷⁵ Sadamasild rajati senise sadamakoha otsa, sest hiljuti leiti sealt sadmasilla tükk, mis radiosüsiniku meetodiga oli dateeritav ajavahemikku 1466–1641.⁷⁶

1727. aastast on Käsma kohta andmeid kirikuvisitatsiooniprotokollis. Kirikuvisitaator nimetas Käsma Haljala Püha Mauritiuse koguduse kabelitest esimesena. Koguduse vaimulik on käinud 15 aasta jooksul kolm korda aastas jumalateenistusi pidamas. 1711. aastal, rahva häda haripunktil nimetati kirikuraamatus peiu-mõrsjana käsmulast Thoma Kudrast ja Tüli Matzi tüdruku Grethet Palmse mõisast.⁷⁷ Käsma külakabelit uuendas Aaspere mõisnik Wilhelm von Hastfer 1725. aastal.⁷⁸ Käsma koguduse praeguse õpetaja Urmas Karileedi seisukoha järgi oli Käsma väike kabel juba katoliiklikul ajal, mis kuulus tsistertslastele ja rahva vaimulikkude elu püüdsid siin korraldada ilmikvennad.

Talupoeg Thoma Andres (mainitud 1732) oli seostatav hilisema Tooma taluga (praegu Neeme tee 40). Sepa talu ja Kristenbrunide esiisa oli soomlane Carl Ericksson, kes tuli Põhjasõja järel Soomest sõjavangist. Tema poeg Juhan Carelson sai tõenäoliselt endale Sepa talu. Kristenbruni nime hakati

⁷¹Johansen, Paul 1933. „Die Estlandliste des Liber Censu Danicae“. Reval, Wassermann, Karte Grundbesatzverteilung, S. 190, 678ff.; Tarvel, Enn „Lahemaa ajalugu“ Tallinn 1983, lk 29-30.

⁷²Tarvel, Enn „Lahemaa ajalugu“ Tallinn 1983, lk 73.

⁷³Kohanimeramat 2016. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 286.

⁷⁴Tarvel, lk 72.

⁷⁵Mäss, Vello 2000. Mõistatuslik laevasild Käsma lahes. Eesti Maaparandajate Selts. Toimetised nr 4, lk 84-85.

⁷⁶Radiocarbon Calibration Program. Käsma küla sadamasild. Käsikiri Käsma muuseumi valduses.

⁷⁷EAA.1224.1.20 – Haljala kogudus. Kirikuvisitatsiooni protokoll, lk 5–11; EAA.1227.3.1. Kadrina kogudus. Sünni- ja abielu- ja surmameetrika 1711-1734, lk 2p..

⁷⁸Pikamäe, Alice 1991. "Virumaa Palmse valla Käsma küla ajalugu". Käsikiri Käsma Meremuuseumis, lk 4.

Sepa talus kandma alates priinimede panekust 1834.⁷⁹

Maksukohustused iga rannatalu pealt olid: 2 veerandikku soolasilku, 2 punti (või 2 tuhat tükki) kuivatatud kala, 2 sülda mõisa metsast raiutud küttepuid.⁸⁰ Rannataludel oli niivõrd vähe maad ja seegi vilets, et selle suurust ei ole püütudki adramaadeks hinnata. Mõisas käidi küll heinateol, kuid rehte peksta Aaspere mõisnik rannamehi ei lubanud, leides, et nad ei oska seda teha.⁸¹

1760. aastatest on mainitud Käsnu kõrtsi. Kõrtsis müüdi toopi õlut ja viina, toop viina maksis 20 kopikat. Käsnu kõrtse on olnud Sorru pere kohal ja Klamase pere aidas (Neeme tee 5).

1770. aastatel ehitas suursaarlane Suure Heigi poeg Juhan Käsnu omale talu, mis hiljem sai nimetuse Eigi (Allika tänava ja Neeme tee nurgal). Juhani isa oli olnud sõjavang Venemaal. Ka see pere eestistus kiiresti. Tõenäoliselt oli von der Pahlenil oma laevaehitustel Juhani alalist tööd.⁸²

Seoses 1829. aasta soola-kontrabandi-kohtuprotsessiga on kohus üles kirjutanud Sepa talu peremehe Mardi varanduse: vikat, sirp, tool, kirves, kukk, kana, hobune ja kalapaat (kõiki üks); kaks taldrikut ja kaks lammast, neli lusikat ja kolmteist kalavõrku.⁸³

1782. aasta hingeloenduse ajal oli Käsnu 156 inimest, 1786–1792 oli umbes 200 inimest XIX sajandi hingeloenditest on näha, kuidas mõisnikud vahetasid rahvast: on inimesi, kes läksid siit Hiiumaale ja vastupidi. 1687 panditi Käsnu küla meeskohtunik Fabian von Öhrtenile ja sellest ajast kuni 1740 aastani oli Käsnu Hulja mõisa käsutuses. 1740–1760 valdasid Käsnu Pahlenid. 1760. aastal müüs Magdalena Elisabeth von der Pahlen (sünd Derfelden), Aaspere mõisa ja Käsnu oma poja Gustav Friedrich von der Pahleni nõusolekul maanõunik Georg Johann von Stackelbergile hinnaga 30 000 rubla. 1785 müüs Berend Georg von Stackelberg mõisa riiginõunik Georg Friedrich von Feldtenile koos Käsnu rannakülaga, hinnaks 60 000 rubla. See oli von Feldteni omanduses 1785-98. 1798 pantis Feldten kõik Friedrich Adolph von Dellingshausenile, kelle järglastele jäi Käsnu mõisate riigistamiseni 1919.

1786. a laskis mõisnik Käsnu ehitada neli puuveopaati, millega talupojad vedasid küttepuid linnadesse.⁸⁴

Pered 1793. aasta kaardil on enam küla merepoolisel küljel. Need algavad Majakamäelt ja lõppevad Heigi taluga. Sajandi lõpus asus Vana-Jüris paruni suvemaja lähedal kaks lähestikku asuvat maja suurte õuemaadega. Ka Palganeemes oli sel aastal suur talu koos õuemaaga – Kombu talu. Kuradisaarel oli kaks väikest saunakest.

XIX sajandi algul tuli käsnu lastel uue härraga raskusi. 1798. aastal sai Friedrich von

⁷⁹Pikamäe, lk 3-4, Eerik Kaarendi jutustatud pärimus.

⁸⁰EAA.3.1.469. Revision im Jahre 1732. Spezifikationen und Wackenbücher des Wierländischen Distrikts, lk 178p.

Veerandikule oli alusühik Tallinna tünder (127 l). Seega veerandik soolasilku oli 30 l. Räimeid loeti sadades, kuivatatud lesti loeti puntides (tuhat tükki).

⁸¹<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1526> Projekt Radar, Thomas Eintreu.

⁸²Pikamäe, lk 7, 12.

⁸³Pikamäe, lk 22.

⁸⁴Eerik Kaarendi ettekanne Käsnu merepäevadel, vt <http://kasnu.ee/et/content/kogud>

Dellingshausen Aaspere omanikuks. Nekrutiks läks 1797–1850 14 noormeest, kes tagasi ei tulnud.⁸⁵ Kohaliku pärimuse järgi varjasid end Palganeemel Käsnu poolsaare otsal noormehed, kes mingi hinna eest nekrutiks minna ei soovinud. Seal oodati Soome pääsemise võimalust.⁸⁶

1840. aastal rajas keisri kindraladjutant Johann Eduard von Dellingshausen oma suvevilla Käsnu poolsaare tippu. Suvila kohta oli see väga luksuslik.⁸⁷

12. novembril 1856 nõudsid kolm Käsnu kordoni piirivalvurit Franz Gluhhovski, Fedor Gorbunov ja Adam Negol Aaspere mõisa Käsnu küla talupoegadelt Tomas Kristenbrunilt, Tomas Anzolt (Antsult), Maddis Merikult, Eggi (Egert) Hannuselt, Eggi Jonaselt, Lauri Jakobilt jt, miks nad öösi merele sõidavad, kelle loal, kelle paadiga ja kelle soola nad on kaasa toonud. Gluhhovski kuulis paadi randumist ööl vastu 12. novembrit, ehkki pimedatel öödel olid paatide väljumised keelatud. Ta saatis oma alluvad Gorbunovi ja Negola asja kontrollima. Rannavahid tõmbasid välja mõõgad, kuid „kõigist pingutustest hoolimata“ ei suutnud nad läbida talupoegade massi, mis seisis koos kõigist eelnimetatuist ja neid oli veel rohkemgi. Lõpuks astus Sepa peremees Toomas Kristenbrun Gluhhovski ette ja küsis temalt: „Mis sa arvad, mis õigusega hunt väljas käib?“ Ja nii vastas Gluhhovski: „Meie asi on silm peal hoida.“ Kristenbrun asus Gluhhovskilt välja nõudma kolm nädalat tagasi kordonist kahe versta kauguselt ühelt saarelt konfiskeeritud soola. Kuna talupojad olid enamuses, hakkas Kristenbrun Gluhhovskit rusikaga peksma. Negol ja Gorbunov tulid appi ja peletasid talupojad eemale. Uurimine oli toimiku lõppedes pooleli.

Algul paiknes piirivalve Klamase talus. Uue piirivalvekordoni ehitas parun Dellingshausen 1898.a (Merekooli 1). 1918 kinkis ta kordonihoone Karl Larensile, kes oli Käsnu merekooli juhataja. 1940.a ehitasid venelased kordonihoone ümber suure puust tara.⁸⁸

Käsnu poolsaare kividest. Edmund Russow nimetas Käsnu poolsaare tipus metsas asuvaid hiidrahnne Seemönch ja Waldmönch. Kuna Eru lahte nimetati saksa keeli Munckwiek, siis tuletas Russow munga nimest ka kivide nimed. Ka Tallinna raeapteeker Rudolf Leibert kasutas hiljem neid nimesid. Russow ristas ka kivid „Emeritus“ ja „Prior“.⁸⁹ Sattuli kivi sai oma nime kapten Magnus Schneiderilt (1856–1945), kes kaljasel „Muisto“ raskete jääoludega Käsnu poolsaarel randus. Schneider jättis kaljase hetkeks üksi, aga selle aja sees käisid pardal vargad. Ainus, mis nad sealt leidsid, oli kast meremehe dokumentidega ehk sattul. Seda üritasid nad vastu kivi puruks lüüa ja nii sai see rahn ka oma nime.⁹⁰

Ühelt Russowi fotolt leiame Õnnekivihunniku Palganeeme otsas. Rahvapärimus vestab, et esimese kivi pani sinna paika Gustav II Adolf. Oli uskumus, et kui sinna kivi lisada, siis toob see õnne,

⁸⁵Pikamäe, lk 8-9.

⁸⁶Toomas Eintrei andmed, projekt Radar. <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1508>

⁸⁷Kurepalu, Kristenbrun, lk 74.

⁸⁸Lillemaa, lk 7.

⁸⁹Juske, Anto 2000. R. Leiberti jälgedes Käsnu. Eesti Maaparandajate Selts. Toimetised nr 4. Lk 35-39, siin lk 36.

⁹⁰Aarne Vaigu suulised andmed.

iseäranis kui kividele midagi kirjutati. Käsmulase Liine Lillemaa (1899–1978) andmetel oli ühele kivile kirjutatud: „Kallim ära karda kurge“.⁹¹

Russow on Käsmu poolsaarel nimetanud ka meie ajal tuvastatud paigad nagu Näkitiik, Kaie järv (võib-olla Kaiesoo vesine lõunaosa) ja Nupuauk.⁹²

Käsmu telliselööv asus Kalaoja suudme lähedal Võsu-Käsmu teest lääne pool. See asustati XVIII sajandi keskpaiku ja töötas pidevalt kuni XX sajandi alguseni. Selle üks esimesi töötajaid oli 1760. aastast Telliskivi Toomas, kes töötas „tehas“ järjepanu 40 aastat.⁹³ Nais- ja meestöölised elasid eraldi majades, meestöölise majas oli ka pood. See toodi 1913. aastal Sepa talu hoovi ja seda hakati kutsuma „Ninakse majaks“.

Joosep Kristenbrun laskis 1865 aastal Hamina lähedal ehitada esimese suurema puuveolaeva „Seuraska“, see oli puuveoks mõeldud. Järgmine laev, mille Joosep Kristenbrun ühes Magnus Altenbruniga Soomes ehitas, oli „Lurjus“. Veeskamise ajal juhtus selle laevaga õnnetus. Ta oli juba kiilplokkidelt maha lastud, kui küljeli vajus. Siis ütles ehitusmeister: „Lurjus!“ Nii laeva nimeks jäigi. 1887 aastaks oli Käsmus juba 56 veesõidukit: kolm kuunarit, 12 jaala, seitse kaljast ja 34 purjepaati.⁹⁴

1875 uuendas Joosep Kristenbrun oma soolalaevade „Sukkela“ (sm „väle“) ja „Vikkela“ („osav“) jaoks Rootsi-aegset kastidega täidetud sadamasilda. Kristenbrun vedas oma laevadega Peterburi nii telliseid kui tsementi, ta oli Käsmu jõukaim mees ja igas selle kandi ettevõttes osanik. Pärast 1870. aastat veeti telliseid Loksalt või Võsult Peterburi, Helsingisse, Tallinna ja ka Liibavisse sõjasadama ehitusele.

⁹¹Lillemaa, lk 2.

⁹²Linkrus, Elle 2000. E. Russow ja Käsmu. Eesti Maaparandajate Selts. Toimetised nr 4, lk 29-34.

⁹³Pikamäe, lk 10.

⁹⁴Tarvel, lk 195-196.

Joonis 9. Käsmu 1999. aastal Regio kaardil.

Harjutanud lähisõidupurjekate ehitamisega, ehitas Kristenbrun 1891. aastal kaugsõidupurjeka „Salme“ (toona rekordilised 256 netoregistertonni), seekord Käsmus. „Salme“ on üks kõige ilusamatest ja kõvematest laevadest, mis Eestimaa rannas tänini on tehtud,“ tunnistas Postimees.⁹⁵ „Salme“ hukkus ookeanil 1914, olles teel metsamaterjali laadungiga Kanadast Euroopasse. Erik Kaarendi järgi pandi 1891. aasta sügisel „Salme“ veeskamisel Sepa õue söögilauad külalistele. Laeva vettelaskmiseks tuli kohale kogu küla.⁹⁶ Mastide tõstmine käis talgute korras, talgulisi söötis-jootis laeva peremees hästi. Suure laeva vetteajamine käis harilikult mitu päeva. Enne laeva veeskamist pandi talle nimi. Selle hüüdis välja laeva peremees või tema volitatud perekonna liige. Viimasena enne veeskamist pandi paika kliiverpoom. Fokkmasti kannu alla pandi hõberaha.⁹⁷

1884. aastal alustas Joosep Kristenbruni (1839–1917) ja koolikomitee viiekümne asutajaliikme eestvõttel Käsmu Merekool. Käsmu merekoolis on 47 aasta jooksul õppinud 1664 õpilast. Neist 361 õppis välja ligisõidutüürimeheks, kaugesõidutüürimehe eksami sooritas 217 ja kaugesõidukapteni eksami 94 meremeest.⁹⁸ Algne idee kooli rajamiseks tuli Venemaa Kaubalaevastiku Seltsi ülema asetäitjalt Krišjānis Valdemārsilt, kes töötas välja riigi laevanduse arendamise plaani. Riik määras merekooli arendustoetuseks 1000 rubla aastas. Valiti kooli 50-liikmeline korralduskomitee või asutav kogu, kuhu kuulusid Joosep Kristenbrun (Sepa Vana), Toomas Eintrei, Jakob Kaskni, Jakob Suksdorf, Joosep Kaaman, Johannes Altenbrun, Jakob Kangust jt. Komitee esimeheks valiti Madis Adler Palmsest.⁹⁹ Komitee liige Jakob Kaskni andis kooli käsutusse oma maja (praegu Neeme tee 48) üüriga sada rubla aastas.

Esimesel õppeaastal juhatas seda kpt Heinrich Kvell, kool alustas õppetööd esialgu 16 õpilasega. Pärast esimest õppeaastat tekkis kooli asutajate hulgas lõhe, kuna Võsu mehed nõudsid selle üle viimist Võsule. Samal ajal jätkas merekool Käsmus Joosep Meibaumi juhtimisel, esimese aasta töötas Meibaum inventari puudusel ja kohusetundest tasuta. Kohus andis õiguse Käsmule. Käsmu laevameeste üldtunnustatud liider oli kippar Joosep Kristenbrun ehk Sepa Vana – pärast lõhe likvideerimist valiti ta kooli komitee esimeheks, abiks sai Madis Mühlbach ja kirjatöimetajaks Toomas Eintrei.¹⁰⁰

Et seltsile kooli ülalpidamiseks lisaraha soetada, hakati kohe 1887. aastal korraldama pidusid. Nüüd jäi raha veel ülegi. 1887 ehitas Sepa Vana merekooli uue hoone. Samal ajal hindas Joosep Kristenbruni kõrgelt Aaspere mõisnik Eduard von Dellingshausen, kes andis Käsmu talupoegadele garantii, et nende rendimaid ei müüda edaspidi ühelegi teisele mõisnikule. Dellingshauseni seletuse järgi oli tema rikas rentnik Joosep Kristenbrun sajandivahetusel 23 purjeka (kaas)omanik. Ta ei

⁹⁵„Viru maakonnast“. Postimees, 2. august 1891, lk 2.

⁹⁶Erik Kaarend Käsmu merepäevadel.

⁹⁷Kaarend, Erik. Laevanduse areng Käsmu rannas. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 4.

⁹⁸Vaik, Aarne 2013. Käsmu kaptenid, Käsmu Merekool ja Käsmu laevad. Käsmu Meremuuseumi Toimetised 8, lk 25.

⁹⁹Erik Kaarendi kõne, <http://kasmu.ee/et/content/kogud>

¹⁰⁰Larens, Karl 1938. Ülevaade Eesti merekoolidest 1864–1935. Tallinn, lk 57–88.

kindlustanud neist ühtegi, sest mõne laeva võimalikku hukkumist luges ta karistuseks oma pattude eest. Kristenbruni perekonda hakkasid õnnetused tabama siis, kui ta üks tütar ja kõik pojad surid tiisikusse juba vaevalt täiskasvanuks saanuina. Õnnetu Joosep palus mõisnikku, et see ei annaks tema talu pärast ta surma mitte ühelegi tema tütardest, vaid ühele kaugele meessugulasele. „Need olid vasalli tunded, kes tahtis, et tema omandi päriks mõõgakandja,“ resümeeris Dellingshausen.¹⁰¹

Köster Weinmanni noorpõlvemärkmetest selgub, et Kasperwiigi Merimeeste Seltsi liikmed muretsesid koolile ise inventari ja kord saadi üks õppekompass odavamalt kui poes. Samadel aastatel oli külas ka vilgas teatritegevus. 1891. aastal mängiti Käsmu merekooli ruumides näitemängu „Lapsi peab tegema ükskõik mis hinna eest“.¹⁰²

1892. aastal tuli kooli juhatama K. Hitrohov Narva-Jõesuust, kes ei osanud hästi eesti keelt. Õpilased ei ilmunud seepeale enam kooli ja Hitrohov vallandati. Kuid juba samal sügisel tehti kool puht venekeelseks, selleks ta jäi Eesti iseseisvumiseni.¹⁰³ 1894. aastast kuni 1930. aasta, kooli eelviimase õppeaastani töötas kooli juhatajana kaugesõidukapten Karl Larens, kellel oli nooruses meremehena väga suur kogemus: alates lihtmadruse aukraadist oli ta purjetanud Euroopa, Aafrika, Lõuna-Ameerika, Ühendriikide ja Lääne-India saarte sadamate vahel.¹⁰⁴ 1918. aastast saati töötas kool kordonihooones (praegu Meremuuseum).

Käsmu Merekooli lõpetajad sõitsid kõigil maailmameredel ja paistsid ka merepääste osas silma. 1928 aastal annetas Eesti Punane Rist Käsmu merekooli õpilasele Johannes Kõutsile aumärgi kahe inimese elupäästmise eest uppumissurmast Käsmu lahes. Kui valitsus kooli 1931. aastal sulges, tekitas see käsmulastes protesti, sest kool ja küla olid kokku kasvanud.¹⁰⁵ Kuid purjelaevade aeg oli läbi ja majanduskriisi sattunud Eesti ei suutnud enam koolitada nii palju meremehi. Merekoolis õpitust andis ülevaate ühe 1905. aasta lõpetaja Johannes Pahlbergi tunnistus: aritmeetika, geomeetria, trigonomeetria, navigatsioon, mereastronoomia, laevaehitus, seadused, meditsiin ja inglise keel.¹⁰⁶ Viimasel viiel aastal tegutses Käsmu merekooli juures ka kaheaastane kalanduskool. „Salmele“ järgnesid uued purjelaevad nii Käsmus, Vergis kui Pedassaares. Käsmus oli 5 laevaehitusplatsi: Võrkneeme valgamas, Tõnikse talu vastas (praegu Muru talu), Vana-Jüri otsal (enne Kuradisaart, Õnnekivihunniku lähedal) Sepa ninaksel („Lainela“) ja Kaevu valgamas (Lemeti kivi lähedal). Viimase juures oli merre ehitatud silla otsas sepipada. Sepa ninakses veesati 1898 kahvelkuunar „Julia“, 1900. aastal kaljas „Hermiine“, mille kapteniteks olid Kristenbrunid. 1902. aastal veesati sealsamas brigantiin „Kristenbrun“, mis jäi legendaarse kapteni Joost Paadimeistri viimaseks kuulsamaks laevaks. 1907 aastal oli „Kristenbruni“ peal tüürimehe palk 22 rbl pluss

¹⁰¹Dellingshausen, Eduard von 1994. Kodumaa teenistuses. Tallinn, Olion, lk 53.

¹⁰²Köster Weinmanni päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 16, 22.

¹⁰³<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1556> Projekt Radar, Käsmu Merekool.

¹⁰⁴Ülevaade... lk 61.

¹⁰⁵Pikamäe, lk 55.

¹⁰⁶J. Pahlbergi koolitunnistus. Käsmu Meremuuseumi kogu.

priisöök,¹⁰⁷ mis oli vilets palk, kui seda saanud mees ei teeninud ka dividendide pealt. Viimasena ehitati Sepa ninaksess marss-seilkuunar „Anette“ (1912), mis sõitis 1942 pärast Kääsmust puudelaadungiga tulles Ihasalu lahes miini otsa.¹⁰⁸

Tõnikse rannas ehitati 1890 kahemastilised kuunarid „Julius“ ja „Aleksander“. Kaevu Valgamas ehitas Jakob Suksdorf kaljased „Toudar“ (1892) ja „Polaris“ (1899), kahvelkuunari „Adina“ ja kaljase „Edmund“. 1921. aastal ehtasid Käsmu laevaomanikud Hara rannas 45-meetrine barkantiini „Tormilind“, mida hakati pidama Eesti ilusaimaks laevaks. Selle põhiomanik ja kapten oli Rudolf Pahlberg Endla talust.

Tsushima lahingust eluga pääsenud mereväekapteni Oskar Tiedemanni Otsa talust (praegu Neeme tee 20) startisid 27. märtsi varahommikul 1918 Jüri Vilms koos kaaslaste Arnold Jürgensi, Johannes Peistiku ja Aleksei Rüngaga. Asepeaminister Vilms pidi Eesti välisdelegatsiooni liikmena minema Soome kontakte otsima. Vilms ja Jürgens ignoreerisid rahandusminister Kuke hoiatust ohtlike jääolude ja merel nähtud Saksa valvesõdurite kohta. Vilms oli käinud Käsmu lahel uisutamas ja hinnanud jää seisundit heaks. Kohalik mees Rünk pakkus end vabatahtlikult delegatsioonile saatjaks, kuna teatas end olevat poissmehe. Mehed olla rakendanud ree ette Ralf Simsivardi musta vabrikuhobuse. Meeste viimaseks nägijaiks olid Vaindloo majakavahid, kelle teada ignoreeris delegatsioon nende hoiatusi ja jäi jääle ööbima.¹⁰⁹ Tegelikult, nagu Käsmu inimesed teavad, oli see valge hobune Otsa talust (Aarne Vaigu suulised andmed).

1923 asutati Jakob Kristenbruni (1846–1927) ja Oskar Tiidemanni (1874–1963) eestvõttel laevaäri „Käsmu Laeva Omanikud“. Selle kodusadamaks oli Käsmu pigem sümboolselt (seda juhtis direktor ja disponent, kapten Oskar Tiedemann kolmekümnendatel aastatel Tallinnast Vabaduse väljak 10 asuvast kontorist). „Käsmu Laeva Omanikel“ kehtis reegel, et võlgu ei võetud ja laeva laenatud rahaga ei ostetud. Seetõttu elati ka kriisiaastad kergemalt üle. Harilikult oli ühel laeval mitukümmend osanikku. Osakute suurus oli 100–200 Inglise naela. Kasumid maksti sügisel samuti välja naeltes, mis olid käibel ka Käsmu poes.¹¹⁰

Ka „Eestiranna“ (hukkunud 1941, Keri) kapten oli Käsmu mees Jakob Lepni.¹¹¹

Uus aeg andis Käsmu külale lõplikult selle praeguse ilme XIX sajandi kaptenielamute, hilisemate kaptenivillade ja lõpuks tüüpiliste Käsmu majadega, mida iseloomustab korrektne põhiplaan, kaptenivillast tagasihoidlikum hoonealune pind ja suhteliselt madalakaldeline katus.¹¹²

¹⁰⁷Köster Weinmani päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 41.

¹⁰⁸Eerik Kaarendi mälestused.

¹⁰⁹Zetterberg, Seppo 2004. Jüri Vilmsi surm. Tallinn, Tänapäev 2004, lk 46-53.

¹¹⁰Vaik, Aarne. „KLO Aurulaevad“. Käsmu Meremuuseumi Toimetised, 8/2013, lk 36-40.

¹¹¹Sandström, Harri, lk 172.

¹¹²Lahemaa Rahvusparki kaitsekorralduskava.

Kuusekarilt, Vahemadalalat, Saartneeme otsast, Ninakivide juurest, Uhtju saare lähistelt ja mujalt väga sügavatest vetest, mida nimetati „haudadeks“. Kala püüti ka põhjast, meresügavuses olevate seljandike pealt, näiteks Rügamadalalt. Paadis olid vastavalt vene suurusele 3-4 inimest, kes moodustasid paatkonna: „seura“. Kellel endal paati polnud, leidis koha mõne sugulase või oma küla mehe paadis. Kalapüük kujunes järjest rohkem naiste või vanemate meeste tööks, sest alates XIX sajandi teisest poolest oli enamus Käsme mehi laevadega merel.¹¹⁶

1940. aastal olukord muutus. Kardeti, et rahvas hakkab lahkuma siinsete paatidega. Kalarand piirati okastraadiga. Paadid said numbrid ja käisid edaspidi jämeda raudketi ja kramplukuga pooleteisemeetrise telefonipostide küljes kinni. Paadri numbrid olid kirjas vineerkolmnurkadel, mille ettenäitamisel sai kalur oma paadi piirivalvuri käest „laenuks“. 1944. aastast peale oli sama kord kuni 1988. aastani.¹¹⁷

Käsmus natsionaliseeriti kõik laevad. Ka Käsme Seltsimajast sai Rahvamaja. Raamatukogu suleti ja raamatud viidi 1948. aastal Kloodi raamatukokku.

1941. aastal otsiti Käsme metsas taga Eesti Merejõudude endist juhatajat kapten-major Johannes Santpanka, kes oli sündinud 1901. aastal Käsme. Ta arreteeriti sõjalaeval „Pikker“ 23. juunil 1941, kuid tal õnnestus põgeneda teel Leningradi.¹¹⁸ Ta saadi kätte Käsme lähedalt metsast. Ta isa võttis mürki, kuna leidis, et just tema vihje oli viinud poja tabamiseni.¹¹⁹ Mõni päev pärast 1941. aasta juuniküüditamist tulid Käsme kaptenid ja laevaomanikud eesotsas O. Tiedemanni ja G. Pruuniga Laukasool Kivikatkul kokku ja ennast metsa varju hoides arutasid nad võimalust, kuidas Soome pääseda ja oma laevu mereblokaadist välja viia. Neile hakkas lisanduma mobilisatsiooni-aluseid mehi.¹²⁰ Nendega võis liituda ka Alfons Rebane oma meestega, kes sel ajal resideerus Loobul.¹²¹

Sakslased ehitasid rannikule rannakaitsevööndi ja suurtükk oli ka Käsme poolsaare idarannas. Sellel teenis tulevane komponist Ülo Vinter (1924–2000), kes on maetud Käsme kirikuaeda.¹²²

1944. aasta sügisel paigutati Käsme Kaubalaevastiku Meremeeste Seltsi majja õlgedele magama punaväelasi. Samal sügisel läks ja viidi Käsme ära palju rahvast. Küllast lahkus Läände umbes 150 inimest.

Laevaehitajate artell „Käsme“ sai teoks 1944. aasta novembris. Käsme lused, samuti kalurid ja talupojad kaugematest küladest (isegi Haljalast) kogunesid artelli asutaja Gustav Ranniko juurde koju, et artelli asutada. Metsamaterjal viidi Aaspere mõisa juurde, kuhu paigutati saekaater ja mõisahoone sai artelli laoruumiks. Samas lähedal aeti ka tõrva. Metsamaterjal tuli Käsme metsast.

¹¹⁶Pikamäe, lk 13.

¹¹⁷Pikamäe, lk 15-16, 71.

¹¹⁸Kokk, Ragnar 2001. Johannes Santpank 100. Käsme Meremuuseumi Toimetised 6, lk 3.

¹¹⁹Aarne Vaigu suulised andmed.

¹²⁰Lillemaa, lk 4p.

¹²¹Villi Jahilo suulised andmed.

¹²²Aarne Vaigu suulised andmed.

Töölisi oli saekaatris, laevaehitusel ja mujal 70 inimest. Esimeseks saadi „Baltvoenmorstroilt“ tellimine kahe jõepraami peale, see oli sõjaline tellimus ja vabastas mehed mobilisatsioonist. Kuna sõda veel käis, siis oli suur tung artelli. Ehitati ja remonditi mootorpaate ning tehti pioneerilaagritele presentpõhjaga lamamisvoodeid.¹²³ Liine Lillemaa hinnangul kriipsutasid võimule tulnud kommunistid maha käsmulaste põlvkondade töö merelaevanduse rajamiseks – Käsmu laevu kasutati varanduste ja inimmaterjali Leningradi vedamiseks, missugusel teel need Saksa pommid all hukkusid.¹²⁴

Vanad käsmulased on siiski rääkinud oma noorusaja talvedest, mil 60 purjelaeva seisis lahes ankrus ja viimastel tulijatel oli raskusi oma koha leidmisel.¹²⁵ Merekoolil ja laevatalvituskohal oli seos, õpiti talvel ja sageli seal kus laev talvekorterisse jäi. Oli madruseid, kes pühendasid talved õppimisele, sest koolis õppimine eeldaski merenduskogemust madrusena.

4.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Käsmu kabel on 1863-64 külaelanike rahaga ehitatud puithoone. Kabeli uhkuseks on Tallinna Rootsi-Mihkli kirikust pärinev üks Eesti vanimaid oreleid. Orel on ehitatud tõenäoliselt orelimeister J. A. Steini poolt 18. saj lõpus. Ja selles orelis on säilinud XVII sajandi viled, mis on ainsad omataolised kõigil Baltimaadel.¹²⁶ Läheduses asub Kindrali kabel. See rajati tõenäoliselt 1846 kindral Johann Eduard von Dellingshauseni mälestuseks, kes avastas Käsmu suvituskohana. Käsmu kabeli kroonlühtri on kinkinud 1880. aastatel merehädas olnud Jakob Kaskni. Väärtuslikuks meistritööks on siin korjanduskotid, üks neist on valmistatud kasetohust ja kaetud valge vildiga, teine kannab varrel kirja: Joosep Kaamann Käsmust 1866.a.

Kaks tooli kabelis on Sepa talust ja kolmas tüüpiline sajandivahetuse talupojatool. Kantslipoolsesse külge seinale on kinnitatud meremehekirstu kujuline korjanduskast, mis on seal olnud juba XIX saj lõpust. Vanim raamat koguduse raamatukogus on aastast 1779 ja kannab sisekaanel kirja “Käsma kabellei Jutluse Ramat I. Einholm, Laulomees 1839.a”. Kiriku kombe järgi olnud vasakpoolne osa naistele ja parempoolne osa meestele. See traditsioon säilis I maailmasõjani. Seda tõendavad parempoolsete pingiridade külge kinnitatud olnud nagid meeste mütside jaoks, naela küljes tühi niidirull (nii oli see kuni kiriku remondini 2012.a).

Kabelit ümbritseval kalmistul on muuhulgas külale kuulsust toonud 70 kapteni hauad. Kalmistult leiab ka Eesti ühe ilusaima hauamonumendi, mis püstitati kapten O. Tiedemanni noorelt surnud lemmiktütrel Signe (1910–1935) mälestuseks, kelle õrna ea ajal ostis kapten KLO esindajana Taanist laeva, mille nimetas tema nimega. Kuju autoriks on Juhan Raudsepp ja tütarlapse nägu on

¹²³Pikamäe, 71, 81.

¹²⁴Lillemaa, lk 3p–4.

¹²⁵Kurepalu, Anne, Kristenbrun, Karl 1994. Käsmu. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 10.

¹²⁶Metsman, Marju 2011. Haruldane Käsmu kiriku orel saab suvel mängukorda. Käsmu Koguduse Leht 1, lk 1.

modelleeritud Signe õe Elna järgi.¹²⁷ Paljud teisedki Käsnu laevad, “Hilda”, “Lenna”, “Linda”, “Maia”, “Sigrid”, “Ella”, “Maria”, “Minna”, “Elna” ja “Hildur” nimetati kapteniküla naiste ja tütarde järgi.

Kuulsamatest kaptenitest / tüürimeestest on Käsnu kirikuaias maetud Joosep Kristenbrun (Sepa talu), Rudolf Pahlberg (Endla talu), Rudolf ja Eduard Kristenbrunid (Ässa talu), Eduard Suksdorf (Vanapere talu), Anton ja Ferdinand Altenbrunid, Peeter Jüriska (Meistri talu), Johannes Seebloom (Mäe talu), Karl ja Maunus Kaamanid (vastavalt Klaokse ja Seljaku talud), Joosep ja Jakob Kristenbrunid (Sepa ja Ässa talud), Joost Paadimeister (Leesi talu), Aleksander Kaskni (Tõnikse talu), Anton Kolk (Tamberi talu), Karl Larens, Gustav Lepni (Joosti talu), Evald ja Feliks Männik jt. Teed Käsnu kabeliaias rajati alles kolmekümnendatel. Aias on vanas separiste ja tugevaid malmriste. Kabeliaias puhatakse perekonniti: kui surm on tulnud kodust kaugel, siis on surnu ikkagi püütud tuua kodukülla. Marmor-mälestuskivi on kapten Oskar Tiidemanni perekonna rahulas. Kabeliaias puhkavad ka merekooli endised õppejõud Larens, Sandbank ja Valter. Kabeli taga puhkab Erni Krusteni raamatu „Vana võrukael“ tegelane Magnus Männik.¹²⁸ Siin on ka helilooja Ülo Vinteri ja raamatugraafiku Jüri Kaarma (1950–2011) kalmud.

Käsnu tuletorn ehk tulepaak ehitati 1892. a. annetustest. Aaspere parun ja rüütelkonna peamees 1902-18 parun Eduard von Dellingshausen annetas tulepaagi jaoks 35 rubla, Joosep Kristenbrun 25, professor Erich Russow 3 rubla. Paljud teised koha- ja laevaomanikud annetasid 1-10 rubla. Saanud teada puuduva summa, annetas J. Kristenbrun veel 201 rbl 82 kop.¹²⁹ Tuletorn ehitati nii, et "tule paistel võivad Soome lahel purjetavad laevad pimedal ööl ja maru ajal Kasperviigi sadamas, mida Eestimaa rannas Tallinna ja Narva vahel kõige paremaks loetakse, hääd varjupaika leida. Tuli tornis paistab kolmes, s.o rohelises, valges ja punases värvis."¹³⁰

Käsnu Vabatahtlik Tuletõrje Selts asutati 1920. aastatel ühes pritsimajaga Ristu talu maal, tuletõrjemaja on säilinud tänaseni. Tuletõrjujad olid kolmes rühmas, igal rühmal vastutada üks osa külast. Igal pealikul oli kokkuleppeline signaal tulekahjust teatamiseks. Pühapäeviti harjutati Kabelimäel, peeti ka õöhäireid. Pritsimeestel olid vaskkiivrid ja mundrid, mis kogutud annetustest ja pidude sissetulekutest. Saadud tulu eest osteti ka väike mootorprits. Käsmulased olid aga tulega nii ettevaatlikud, et pritsi vaja ei läinudki.¹³¹ Neeme tee 5 asub Sorru talu. Sellest talust jutustab hilisem muistend, et keiser Aleksander II käinud erariides rahva hulgas, et selle elu-oluga tutvuda. Lõpuks jõudnud ta Käsnu ja istunud just selle talu õue maha. On lasknud omale piima anda, mida joonud samas kuuse all ära. Ära minnes andis eidele kuldrubla, mida nähes perenaine väga

¹²⁷Vendla, Jüri 2014. „Signe“ lugu. Käsnu Meremuuseumi Toimetised 8, lk 50–52.

¹²⁸Pikamäe, lk 76-77.

¹²⁹Aruanne Virumaa Rakvere kreisi Kasper-Wiiki tuletorni asutamise tulude ja kulude üle.

<http://www.kasnu.ee/content/1893-aruanne>

¹³⁰Postimees, 12. august 1892.

¹³¹Kurepalu, Anne, Kristenbrun, Karl 1994. Käsnu. Tallinn, Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 27.

ehmatanud: toop piima maksis tol ajal vaid 2 kopikat.¹³² Sorru talu peremees oli siis Aleksander Kaaman (1857–1945).

Siinne esimene koolimaja oli merekooli naaber, Joosti talu rehetare, milles olid rehealune, rehetuba ja õpetaja eluruumideks kaks kambrit. Kool alustas tegevust 1873, esimene õpetaja oli T. Eintrei. See maja lammutati ja 1887. aastal valmis sama õue peal uus koolimaja, mis aga põles ära. Uus Käsmu algkool ehitati Eesti Vabariigi algusajal Tõnikse talu õuele. Selle kooli hoone veeti 1950. aastate algul Loksale. Samasse kohta kerkis aga uus koolimaja, kus kool asus 1964. aastani. Siis see suleti õpilaste vähesuse tõttu.¹³³

Folkloorne pärimusteade Käsmust on, et rannamehed võtsid kotermanni laeval väga tõsiselt.¹³⁴ Käsmu külast pole Hurda suure rahvajutukogumise kampaania ajal palju materjali teada, küll aga külastas seda piirkonda 1889 aastal Kavastu rätsep Viilip Klaas, kes ajas Käsmu ekslikult segi Tõikverega Kavastu kandis ja kirjutas siitkandist üles jutu „Kodukäija“ (*tont loobib majas ja loomalaudas kõik segamini, nelja silmaga perekoer tuleb lauda juurest tüdruku karja*).¹³⁵

4.3. ÜLEVAADE KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST

Sepa Toomas Mardi poeg (1810-1865) on oma suguvõsa esimene Kristenbrun, selle nime sai ta 1834. Kahekümne aastaselt sai ta Sepa talu peremeheks, samal aastal abiellus ta Ann Altenbruniga Heigi talust (1809-1871). Ta oli püüdlik, töökas, kokkuhoidlik mees. Käsmu laevanduse teerajaja. Algul sõitis ta mõisa puuveopaatidega, hiljem oli Käsmu talitaja (reeder). Ta tellis Soome laevaehitajatelt Haminast esimese kahemastilise kinnise tekiga laeva. Kahjuks sai ta samal aastal õnnetult surma Joosti männikus, praeguse seltsimaja taga metsas.¹³⁶

Toomas Eintrei palgati Käsmu Merekooli esimeseks abiõpetajaks kohustusega õpetada geograafiat ja vene keelt. Ta käis koos Käsmu merekooliga kaasas kogu oma pika elu kuni kooli sulgemiseni. T. Eintrei oli ka 1889. a ehitatud Käsmu tuletorni „majakapõletajaks“ nagu Käsmus majakavahti tol ajal kutsuti. Alates 1920. aastast oli ta Käsmu tuletorni juhataja ja pidas seda ametit veel 87-aastase mehena. 1863. aastal ümber ehitatud Käsmu kabelis pidas Toomas Eintrei alates 1872. aastast köstri ametit. Korraliku ja tubli töö eest oma erinevates ametites autasustati teda tsaariajal seitsme medaliga.¹³⁷

Joosep Kristenbrun ehk Sepa Vana on üks olulisimaid isikuid Käsmu ajaloos. Tema laevadest, Käsmu Merekooli rajamisest ja suhetest parun Eduard von Dellingshauseniga on juttu Käsmu ajaloo

¹³²Lillemaa, Liine 1978. Käsmu. Käsikiri Käsmu Meremuuseumi valduses, lk 3.

¹³³Erik Kaarendi andmed.

¹³⁴Hiiemäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 64.

¹³⁵EKM ERA Hurt II 9 lk 520–521.

¹³⁶EAA.1224.1.237. Haljala kogudus. Personaalraamat II. Käsmu, Esku ja Vainupea ...; 1860-1870, lk 11. Erik Kaarend, „Sepa talu ajaloo“, käsikiri Käsmu Meremuuseumis. Sepa Tooma surm leidis kirikuraamatu andmetel aset 3. veebruaril 1865.

¹³⁷<http://www.kasmu.ee/et/content/toomas-eintrei-1851-1948>

peatükis. Tütarde abielude kaudu on Kristenbruni sugu seotud teiste oluliste kaptenitega nagu Opskar Tiedemann ja Rudolf Valter. Kõik Joosep Kristnbruni lapsed surid suhteliselt noores eas, v.a kapten Anton Altenbruniga abiellunud Juliane.

Lapsepõlves elas Käsmus Eesti üks kuulsamaid meremehi Ahto Valter, kelle isa Rudolf Valter oli olnud Heinaste ja hiljem Käsmu merekooli õpetaja. 1912. aastal sündinud Valter sõitis 1930. aastal väikese purjejahiga üle Atlandi, mis kujunes triumfiks nii siin- kui sealpool ookeani. Ahto jahisõidud jätkusid kõigi 1930. aastate vältel, tuues mehele Eestis palju järgijaid ja austajaid. 1938–39 sõitis Ahto ümber maailma.¹³⁸ Ka Ahto vennad Uku, Kõu ja Jarilo olid kõik meremehed. Valteri esivanemad on pärit Sagadi mõisast, kus neid 1835 a paiku on teeninud mitmeid.¹³⁹ Kauesõidukapteni Rudolf Valteri isa ja Ahto Valteri vanaisa on tõenäoliselt 1860. aastatel Salatsel elanud¹⁴⁰, Rudolfi kontakt Käsmuga tekkis siis, kui ta merekooli õppejõuks suunati. Ümbermaailmaränduri lapsepõlvekodu on Mikenbergi talu (Neeme tee 62).

Käsmust on pärit mitmed keelejuhid, kes kõnelenud Haljala rannamurrakut. Madrus Aleksander Kangust on vestnud Aaspere parunipoiste ujutamisest ja kõstri vastu mängitud vempudest. Samas on pajatanud veel laevapuuussepp Bernhard Seebum, kütja Verner Seebum ja kajutiteenija Alma Luige.¹⁴¹

Käsmulastest on Käsmu ajaloo tähtis uurija on merendusajaloolane Eerik Kaarend (sünd 1936), kes elab küll ise Loksal, kuid kelle isatalu Mäe on Käsmus. Käsmu Meremuuseumi direktor on Aarne Vaik (sünd 1942), kes 24 aasta jooksul on talletanud rannarahva esemelist ja pärimuslikku materjali. Käsmu vaimukultuuri on talletanud ka kohaliku koguduse õpetaja Urmas Karileet (sünd 1957), Käsmu kaptenite merendustraditsioone on jätkanud kapten ja hüdrograaf Indrek Vaik (sünd 1975) ja kalalaeva kapten Hannes Männik (1942). Käsmus elavad kirjanikud Andrei Hvostov ja Rein Raud, kes on oma loomingus kasutanud Käsmu motiive. Käsmus on suvitanud Anastassia Tsvetajeva (Marina Tsvetajeva õde), Peter Ustinov, Romulus Tiitus, Dagmar Normet, Lev Rubinstein, Erni Krusten, Arvo Pärt, Gustav Ernesaks, Boriss Tamm jt.¹⁴²

2016. aastal elas Käsmus 157 alalist isikut.

5.LAHE KÜLA

5.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Lahe on rannaküla Koolimäe lahe edelanurgas. Kavastu mõisa külana on Lahet (Laxen) mainitud

¹³⁸Ahto Valter 1997. Käsmu Meremuuseumi Toimetiste erinumber.

¹³⁹Vt EAA.1864.2.VIII-128. Haljala kihelkonna perekonnanimedede panemise raamat; 1835, lk 95p-96.

¹⁴⁰Vt EAA.1224.1.237 Käsmu, Esku ja Vainupea, personaalraamat, lk 100p.

¹⁴¹Norvik, Piret 2001. Käsmu randlaste jutte. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus.

¹⁴²Käsmu külaselts http://kasmu.eu/?page_id=2

ürikuliselt juba 1398.¹⁴³

Lahe küla leiab mainimist 1464, (Lachsen ja Laxsen) H. Risbiteri ja Bartolomäus Virkesi piiriürikus. Risbiterile jäid Natorin ja Betegensar (Natturi ja Pedassaare), „mis olid metsiku ala kõrval teispooll teed, mis juba vanast ajast kokku jäänud“, aga Laxseni (Lahe) heinamaa tuli koos külaga Annikfer ja Vygoll (Annikvere ja Vihula) mõisate vahel ära jagada.¹⁴⁴ Enn Tarvel on Lahe nimeseletusele lähenenud klassikaliselt: Laxen = Lahe.¹⁴⁵ Nime aluseks võiks olla *loks* : loksu 'madal heinamaa, soine koht, kuival ajal ärakuivav järv' (vrd Loksa). Läheduses on madala veega järvetaoline Koolimäe laht.

1589. aastal kuulus Lahe-nimeline rand Jakob Bremerile, kuid siis omandas selle Johann Doenhoff. Rüütelkond andis talle Lachse rannalt kuus talu Rootsi kuninga vapra teenimise eest Rakvere ja Narva lahingutes, mis peeti Pontus de la Gardie (1580). Kuningas kinnitas tema õigused sellele alale.¹⁴⁶

Joonis 11. Lahe küla linnulennult Maa-ameti kaardirakenduse aluskaardil.

1739.a adramaarevisjoni ajal on Kavastu mõisa alla kuulavas Lahe rannakülas 10 peret, kehvikute hulgas oli Sohme Sibbi, kes 14 aastat varem Soomest tulnud Ka Esku Sibbi oli Soomest

¹⁴³Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen / Reval, S.252.

¹⁴⁴Est- und Livländische Brieflade T I, 1857, Reval, Kluge, Nr 249.

¹⁴⁵Tarvel, Enn 1983. Lahemaa ajalugu. Tallinn, Eesti Raamat, lk 74.

¹⁴⁶Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands. Hrsg von der Estländische Literärischen Gesellschaft in Reval. Band VIII, Hft 1 und 2. Reval 1915, S. 30-31.

Elimäkilt.¹⁴⁷ “Sibi” on soome nimi. 1789 aasta Palmse ja Sagadi mõisa piiri kujutaval kaardil läheb piirist läbi sirge *Jahni oja nach Lahe*.¹⁴⁸

1805. aasta Sagadi mõisa revisjonilehe järgi on Lahe külas 15 tavalist ja 4 vabadikutalu. Kasutamata maid on kaks tiinu (kümneendiku võrra enam kui kaks hektarit), lisaks on mainitud Laidama heinamaad. Siin mainitakse Lassi Jaani ja Sibi Jaaku, Tooma Akslit ja Jaani Indrikut, jutt on nii rukkikasvatusest kui kalapüügist.¹⁴⁹ Siit ka Lahe küla traditsioonilised tegevusalad: kalapüük, ranna- ja kaugsõit, naistel käsitöö, võrgukudumine, marjakorjamine. Põllumajandus oli üldine.

Lahelane Maddi Mihkel kosis omale 1814.a mais naise Natturilt. Abiellumismeetrikast järeldub, et Lahe külas on olnud pulmad igal aastal mõne erandiga: 1819 oli selline aasta, 1820.a kosis Mardi Jüri Pihlaspealt Sibi Jaagu tütre Lahelt.¹⁵⁰ Nähtavasti oli küla kasvamise aeg. 1819. aastal olid ilm ja saak üle hulga aja erakordselt head, tehes selle aasta sajandi üheks külluslikumaks Eestimaa kubermangus.¹⁵¹

1844. aastast pärit Sagadi rannaalade kõrtsi- ja metsavahi- ja vabadikukohtade kirjeldus mainis külas olevat nelja heinamaad: Kolima (kuulus ilmselt juba Koolimäe alla), Kogula, Naaperra ja Wöchka kõrb, lisaks veel teraviljamaad.¹⁵² Köster Weinmann on oma päevikus juttu teinud lapsepõlveaegsest (aasta 1873) karjatamisest Lahe ühiskarjamaal, mis olnud teistest suurem või suurema karjaga, kuna seal läks vaja kahte karjapoissi (Natturil igale talule üks).¹⁵³

Lahe külast Johannes Liikase kauplusest sai osta õngi, liininööre ja lipse.¹⁵⁴

1941.a küüditati Lahelt kaks peret, vabadussõjalane ja kaitseliitlane Daniel Siilats lasti maha, tema pere küüditati.¹⁵⁵

Kaheksakümneandel asus Lahe küla teeristil Lahe kiosk ehk rahvakeeles Kati kaubamaja. Seal oli mõnikord ka defitsiitset kaupa.¹⁵⁶

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 23 inimest.

5.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

XX sajandi kahekümneandeks aastateks olid Lahe külas renditalud, mis vajasisid laienemiseks

¹⁴⁷EAA.3.1.475. Revision im Jahre 1739. Revisionsakte des Wierländischen Distrikts, lk 194p, 316p–317.

¹⁴⁸EAA.46.2.172 leht 1. Geometrische Delineation von der Grentze zwischen denen im Wesenbergischen Kreise belegen Gutern Palms und Saggad.

¹⁴⁹EAA.1324.1.8. Revisorische Beschreibung der Hofs- und Bauernländereien des Gutes Saggad, lk 16–16p.

¹⁵⁰EAA.1224.3.7. Haljala kogodus. Sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed 1808-1821, lk 318, 320, 313, 331.

¹⁵¹Vahre, Sulev 2007. Eesti ajalugu Kronoloogia. Tallinn, Olion, lk 120.

¹⁵²EAA.1324.1.16. Beschreibung der Krug-, Buschwächter- und Lostreiberländereien auf dem Strandgebiet, lk 5.

¹⁵³Köster Weinmanin päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 4.

¹⁵⁴Isop, Endel. Mälestuskilde minu noorusaegade Vösust, lk 18.

¹⁵⁵Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula Valla Leht, juuli 2010, lk 3.

¹⁵⁶Katrin Potteri mälestusi.

riigimetsa arvelt uusi heinamaid. Kokku oli neid seekord kaksteist, võrreldes 1863. aastaga olid samad Andrekse, Jaani-Hindriku, Aksli-Hindriku, Tennikse, Väi (talust läks läbi karjatee ja Mardi kraav)¹⁵⁷, Lassi, Tooma, Kuusiku, Nuudi ja Sibi, kadunud olid Metsavahi ja Kase. Kõigil taludel olid põld ja heinamaa.¹⁵⁸ Kase talu oli “metsatöömehe koht” ja 1932. aastal palus Lassi talu peremees Riigimaade Ametit, et Kase metsatöökoht planeeritaks tema talu sisse, kuna see olevat seal juba maamõõtmisel märgitud.¹⁵⁹

Nuudi talust on pärit priinime saamise legend:

See juhtus olema, et seal ka üks Jaan Anuga elas. Et Jaan ise linnas oli, siis läks Anu mõisa. Mõisas pandi nimed, kõik nii ja naa. Tuli kord Anu kätte. Armuline mõisa herra küsib: “Noh Anu! Missuguse nime sina siis võtad?” „Pai kulla herra, ei mina tea, üks paruni herra tea,“ vastas Anu. Armuline herra ajab otsaesise kortsu ja mõtleb. Jaan üksik poeg, sugulasi ei ole – nii siis üks mees ehk EINMANN saksa keeles. Armuline herra ütleb Anule: “Noh olgu peale! Sinu liignimi olgu Einmann – saad aru – nii siis Jaan Einmann ja Anu Einmann – eks!”¹⁶⁰ Nuudi talu jäi väikesele neemenukile Koolimäe lahe ääres ja selle juurde, Kuusiku küla kesktänavast eemale Sagadi mõisa metsa äärde ja Jaani-Hindriku talu Nuudi kõrvale Koolimäe kõrtsi maade naabrusesse, kõik ülejäänud talud olid külatäna läheduses.¹⁶¹ Seetõttu väitsid Juhan Maiste, Nele Nutt ja Mart Hiob: “Küla ja ranna vahel oli arvukalt võrgukuure ja heinaküüne, sest heinamaad jäid külatuumiku ja mere vahele, metsad ja põllud aga külast lõunasse ja itta. Kitsaste nõõrimaasiilude ja veidi suuremate lappidena paiknevad talude lahustükid moodustasid kirju rahvariideseeliku triibustikku meenutava mustri, mis säilis mõisaaegse kruntimiseni.”¹⁶²

5.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST

Lahe küla kultuurilugu kajastab ka mütoloogilist isikut, kelleks on nõid Kingu Krõet. Pärimuse järgi tapnud katkupoisid Lahe külas palju inimesi, tahtsid siis Lobi külla minna, aga ette jäi Unikivi. Sellel kivil maganud nad õhtuni ja hakkasid siis tagasiteed otsima. Muistendi kohaselt külastanud Lahet Palmse valla Võhma küla suur nõid Kingu Krõet, et Lahe rannast põlle sees ühte suurt kivi Palmse valla Laukasosse kanda. Põllepaelad läinud aga Palmse väljal katki ja kivi on tänini sealsamas.¹⁶³ Lahe külast veidi ranna ja Koolimäe poole oli rahvapärimuse järgi „Kalmu küla“.¹⁶⁴

¹⁵⁷ERA.62.2.6164. Palmse vald, Sagadi mõis. Lahe küla korraldamine, lk 42.

¹⁵⁸ERA.62.2.6164. Palmse vald, Sagadi mõis. Lahe küla korraldamine, lk 6.

¹⁵⁹Sealsamas, lk 34.

¹⁶⁰Heinmaa, Erik 2005. Nime saamine. Põlvnemislugu, Genealoogia Seltsi ajaleht, lk 11.

¹⁶¹EAA.1324.1.584. „Haljala kihelkonna Sagadi mõisa mõnede valduste kaart“.

¹⁶²Maiste, Juhan; Nutt, Nele; Hiob, Mart 2011. Lahemaa kui ikoon. Eesti Loodus, mai 2011.

http://www.eestiloodus.ee/artikkel3893_3918.html

¹⁶³Hiimäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 203, 234.

¹⁶⁴Leena Kuulmann, projekt Radar. Ajalooline traditsioon Haljala kihelkonnast 1931. aasta suvel.

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1507>

Jüri Freybergi raamatus “Lobi küla Lobineemel” andmeil selle küla nimi, nagu ka Halemäe ja Nuudi ja Sammaste rand tulenevat Põhjasõja aegsest taplusest siinmail, millest jutustab pärimus.

Lahe külaga on seotud Esku köster Gustav Veinmann (ise kirjutas oma nime Weinmann), kes on selles külas käinud. Ta pidas 62 aastat köstriametit ja tema päevik aastatest 1883-1945 on selle kandi ajaloo varasalveks. Keelejuht Mai Heinberk Lahest (sünd 1865) on kõnelenud lugusid sellest, kuidas mehed Soomes kalastamas käisid.

Lahelasel Jaan Einmannil Nuudi talust olid kaks kaljast, „Maria“ ja „Adam“, mõlemad ostetud lätlastelt. Kapteniteks olid tema pojad Karl ja Avo Einmannid. Karl Einmann oli abielus Joosep Kristenbruni tütre Maria Sofiaga. Torm tõi purjelaev „Maria“ 1913. aastal koduranda, aga „Adam“ jäi I maailmasõja puhkedes Saksamaale, meeskond interneeriti. Avo Einman-Heinmaa oli hiljem Tallinna Sadama kapten.¹⁶⁵

Lahe poe peremees Johannes Liikane ehk Vambola Juss (1890-1959) oli pikalt merd sõitnud mees, alates 1903. aastast KLO aurulaevadel. Poepidamine oli talle erakordne, sest ta oli jalutu: Põhja-Jäämerel oli külm võtnud tema jalad.¹⁶⁶ Lahel on inimesed elanud ka koobastes. Üks koobaselamu asus teel Nuudi maja juurest Aksli talu juurde (hiljem Teatriühingu maja). Koopasse viis korralik trepp, koopa laes oli aken, seinte ääres kaks koikut, nende vahel laud. Seal elas Mai Poosmann oma poja Augustiga. Hiljem läksid nad elama Lobi lossi vaestemajja.¹⁶⁷ 1936. aastal karistas sisekaitseülem Mai Poosmanni lugupidamatuse avaldamise pärast riigivanema kohta.¹⁶⁸

18-aastane Lahe küla elanik Voldemar Loemaa joonistas 1940. aasta detsembris pilkepildi „Põrgu põhja käigu räpane söödikute sugu, eesotsas „suure“ Staliniga ja tema sabarakkude Vareste ja teiste raisakullidega.“ Ta arreteeriti otsekohe ja hukati 14. juunil 1942 Usollagis.¹⁶⁹ 9. juulil 1945 langesid reetmise järel Sagadi metsas Kone talu maadel peetud punkrilahingus Lahe küla mehed Teodor Kamarik ja Otto Väinsalu. Talle ja ta kaaslastele püstitatud mälestusmärgil on sõnad „Nad ei alistunud, vabana elasid, reetmisel hukkusid.“ 1949.a küüditati veel kaks Lahe perekonda. Noore lahelase Ülo Liikase, kes oli peitunud kuus aastat metsas, laskis NKVD haarangul 30 märtsil 1950 Maidlas Ida-Virumaal maha.¹⁷⁰

Lahe külas asus alates 1964. aastast ENSV Teatriühingu puhkekodu. Siin on puhanud näiteks Ants Lauter, Ilmar Tammur, Georg Ots, Voldemar Panso jpt.

¹⁶⁵Kaarend, Erik. Laevanduse areng Käsmu rannas. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 22.

¹⁶⁶Freyberg, Jüri 1997. Lobi küla Lobineemel. Lobi, lk 71

¹⁶⁷Freyberg, lk 93.

¹⁶⁸ERA 852.1.1041.

¹⁶⁹Niitsoo, Viktor 2001. Relvastamata vastupanu aastail 1940–41. Tuna, 2001/3, lk 31-38, lk35.

¹⁷⁰Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula Valla Leht, juuli 2010, lk 3.

6. LOBI KÜLA

6.1. ÜLEVAADE LOBI KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

1523. ja 1534. aastate Uusküla mõisa müügilepinguis on juttu „Lobi rannast“, kümnend hilisemast ajast (1543, 1545 ja 1549) aga Lobi rannakülast.¹⁷¹ Lobi küla asubki Lobineemel, mida suurte tormide eest kaitseb sellel kasvav mets.

Kaheharuline Lobi neem oli maamärgiks Soome poolt tulijaile. 1699. aasta rannakaardil on Lobbi Nehm'el viis talu märgitud.¹⁷²

1583. aastal elas selles külas kolm rannatalupoega.¹⁷³

Lobi küla on mainitud 1739.a adramaarevisjonis, kui ta oli Sagadi mõisa all. Lobi oli siis viie perega küla. Siis elas seal Lobi Peter.¹⁷⁴ Tema poja Madi talu maal olevat olnud iidne kalme.¹⁷⁵ Nii võis Lobi küla oma nime saada selle vanimast talust, Lobi talust.

Rätsepa Roland Liikase mälestuste põhjal saabusid 1770. a. Soomest kolm venda. Kõik nad võtsid eesti naised ja asusid siia elama. Üks vend asus praegusele Valgutale (Kõrtsi), üks vend asus Lobi küla Pedari tallu, üks vend asus Natturile (kohta, mis on praegune Mardi talu).¹⁷⁶

Suur puidust maja kerkis Lobi külla XVIII saj. Randlased nimetasid seda „Lobi lossiks“. Siin oli mitmeid hooneid ja kaev. Jahiloss (hiljem seek) asus Lossirünkal, Kadapikus. Maanõunik Gideon von Fock (1755–1827) vaatas jahilossi katuselt kiikriga Ulkkari lautri paate ja daamid jalutasid päevavarjudega mööda randa. Kui see mõnevõrra väiksemaks ehitati, lõi parun sinna vaestemaja, kuhu korraga mahtusid elama kakskümmend inimest.¹⁷⁷

Hiljem viskas meri Ulkkari sadamakoha liiva täis ja seda ei saanud enam kasutada. Ulkkari neeme põhjapoolseima tipu lähedal on sügav hauakoht, kuigi enne seda on vesi kõhuni. Mardi talu hobune uppus sinna muda sisse. Sarnane sügav haud asub ka põhjas, teispool Lobi poolsaart.¹⁷⁸

¹⁷¹Tarvel, lk 75.

¹⁷²EAA.1.2.C-IV-121 leht 1 [Saggad Mätzikus och Saus] Kaart, 1699.

¹⁷³Tarvel, Enn „Lahemaa ajalugu“ Tallinn 1983, lk 50.

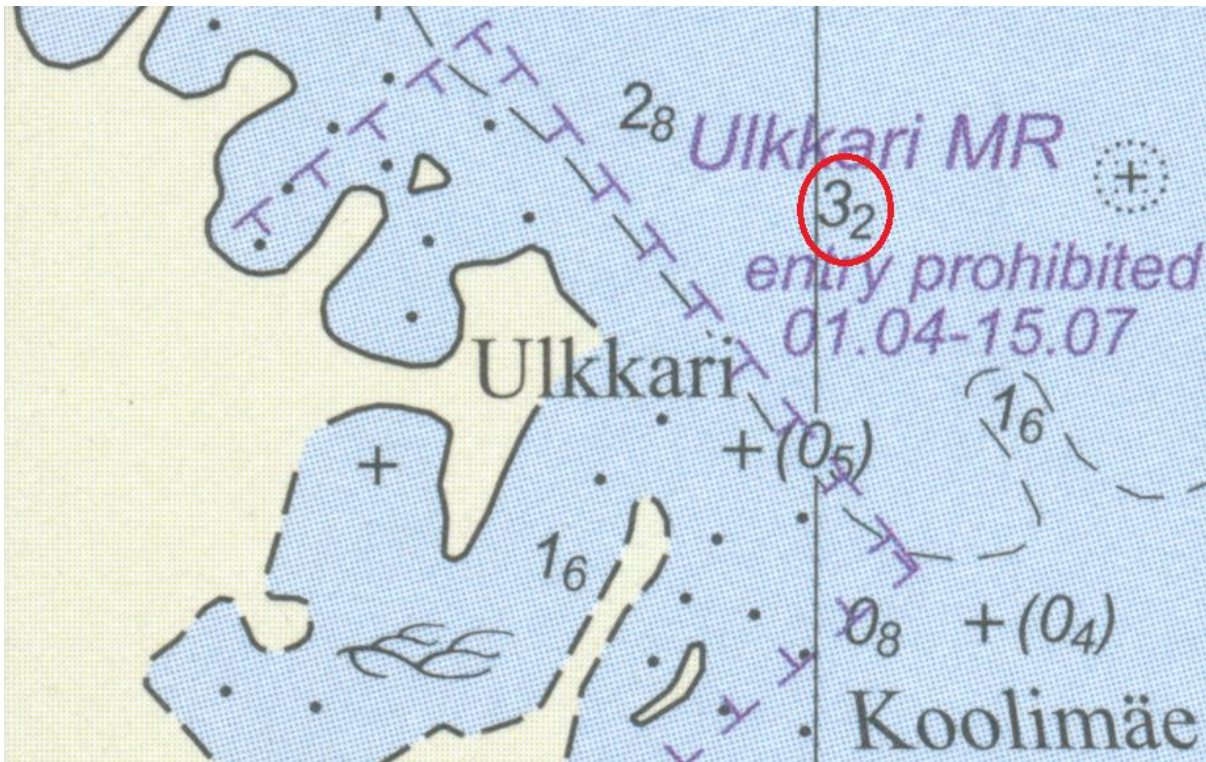
¹⁷⁴EAA.3.1.475. Revision im Jahre 1739. Revisionsakte des, lk 315p.

¹⁷⁵Robert Kleemann, projekt Radar. Ajalooline traditsioon Haljala kihelkonnast 1931. aasta suvel. <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1507>

¹⁷⁶Lobi küla ajalugu. <http://lobimuuseum.weebly.com/lobi-kuumlla.html>

¹⁷⁷Freyberg, Jüri, „Lobi küla Lobineemel“, lk 56.

¹⁷⁸Freyberg, lk 30. Katrin Potteri suuline pärimus.

Joonis 12. Ulkkari põhjapoolne hauakoht teoses „Eesti merekaardid I“ (Veeteede Amet), märgitud punase ringiga. Nõukogudeaegne “haud” on lahesuudmes, kus liiva juurdevoolu tõttu ei ole enam nii sügav.

1805 oli Lobi külas 9 kohta. Enamust põllumaast hoidsid talumehed rukki ja odra all. Küla ühel rikkamal, Jaini Jüril on aruheinamaa asemel soohein. Osa talusid asusid väljaspool külapiiri. Selliseid on viis, sh metsavaht. Aruheinamaaga Johan Koppel pidi mõisale tegema kuus hobuse ja viis jalapäeva.¹⁷⁹

1837. aasta novembris alustas mõisakohus kriminaalasja kümne tündri maksuvaba soola viimise kohta „Lobinem’e“ kordonist Tallinnasse. Esialgsete andmete kohaselt olid süüdlasteks Lahe küla elanikud. Leiti mitmeid Eestimaa rannikule illegaalselt toodud soolakotte ja Lobi kordoni ülem (resideerus „Vanas Rüütlihoones“ Neemel) sai ametist lahti.¹⁸⁰ Hiljemgi, Vene soola odavnedes kuid säilitas Soome oma staatuse Portugali hea soola ülesostjana ja randlaste kaubareisid sinna jätkusid sellegipoolest, sest Venemaalt tulnud sool olnud pahatihti mullaga segi. Seda tarvitati Eesti sisemaal, kui paremat polnud. Et Soomest saada odavalt head soola, siis viis randlane soomlastele teravilja, selle saadusi ja kartulit ja teenis korralikult Eesti sisemaalastele nii soola kui soolasilku edasi müües. Soome veed olid kalarikkad, aga Soome põllud olid kivisemad kui Eesti omad, mistõttu eestlaste toiduained v.a soolasilk olid seal teretulnud.¹⁸¹

¹⁷⁹EAA.1324.1.8. Revisorische Beschreibung der Hofs- und Bauernländereien des Gutes Saggad 1805–1808, lk 18p.

¹⁸⁰EAA.862.1.4495. Betreffend das bei dem unter dem Güte Saggad unweit des Dorfes Lahhe belagene Kolemäeschen Krüge, 1838-39, fol 2-3, fol 9.

¹⁸¹Soolamälestused: EKM ERA II 161, 81/2 (16) < Kuusalu khk., Kõnnu v., Suurpaa k., Tõnikse t. < Pärispää k. - Rudolf Põldmäe < Jaan Varma, 75 a. (1937); ERA II 161, 113/4 (2) < Kadrina khk., Kõnnu v., Vihaseo k., Tagavaimu t. - Rudolf Põldmäe < Maria Odenberg, 78 a. (1937); ERA II 192, 204/5 (9) < Kuusalu khk., Kolga v., Virve küla,

1844. aastast pärit Lobi küla meistri- ja metsavahikohtade kirjeldus mainis kuut täpselt piiritletud heinamaad: Kogula, Perilli (Perila) aed, Lächk arro, Liwa ranna hein, Tilka välja ja Mick jerwe tagguse. Külas elas kolm saunikut.¹⁸² Lähtaru oli heinamaa Miku-Mardi talu ja Ulkkari lahe vahel, Mick jerwel võis olla seos Miku (Mardi) taluga, Liivrannaks nimetatakse praegugi kohta Ulkkari lahe sügavamas sopis, Tilga välja on praegune Tilgaaed küla põhjapoolseimas punktis. Tilga kivi nimi on ilmselt nime saanud kivi allosas olevast veekogust, millel olnud tilga kuju.¹⁸³

Küla pärimus räägib, et Adol, ühel kahest küla suurest talust, elasid ainult ilusad tüdrukud. Abiellumismeetrika näitab, et XIX saj alguses oli Ado talust ikka mehele saadud: detsembris 1809 Ado Jüri tütar Ann, kositi Lahele¹⁸⁴, 17. okt 1836 Mari Keskk Pihlaspea kabelis, kositi Natturile.¹⁸⁵ Piiritust toodi sisse tihti Lobi kõrtsi ruume salapeidikuks kasutades.¹⁸⁶

Alates I maailmasõjast on Lobi külas palju legende neeme lähedal puhkavast kullalaevast. 1915 aastal näinud keiser Nikolai oma hukku ette. Seetõttu lasknud ta oma varanduse suurele kaubalaevale laadida, mis saladuskatte all Euroopasse pidi sõitma. Keegi asjasse pühendatud admiral laskis laeva aga Mohni juures põhja. Lobi kalurid ongi korduvalt sattunud oma võrkudega mingi sügavas lebava raske eseme otsa, sügavust on seal aga üle 20 m. Neid väidetavaid kullakange otsiti kuni eelmise sajandi lõpuni.¹⁸⁷ Lobineemel usuti jääst kannatada saanud laevu puhkavat, sest talviti võib seal esineda rüsijääd. Juuli Sulavee (s 1891), kauaaegse Käsmu kirikuhooldaja andmetel töötanud tema onu Preedik Lepni Lobineeme juures jääga võideldes, et pääsemise puhul kingib ta kirikule altarpildi.¹⁸⁸

Lobineeme lähistel uuriti 1999. aastal Meremuuseumi poolt seal puhkava purjeka vrakki. See oli marsseilkuunar „Fomalhaut“, mille ehitamise aastaks 1901. See hukkus 1927. aastal talvituses. „Fomalhaut“ tuli sügisel viimasena ega mahtunud enam Käsmu lahte, kuna teised olid ees. Kuunar jäi talvituma Lobineeme juurde ja merejää pressis laeva küljed sisse.¹⁸⁹ „Fomalhaut“ kuulus Magnus Truubergi laevakambale.¹⁹⁰

Vahi sadama lähedusse koguti palke, et need laevadele lastida. Süsinõmmel küla lõunaosas põletati puudest süsi, mis ka laevadele läks. Kaubavahetus oli Narvast, Kundast Soome, Tallinnasse, Inglismaale, Taani jne.

Soome vetesse kalale mindi märtsis, jaanipäevaks tuldi koju tagasi. Lobi kalamehed aitasid 1905.

Kadapiku t. - Rudolf Põldmäe < Jaan Rantmann, 77 a. (1938).

¹⁸²EAA.1324.1.16. Beschreibung der Krug-, Buschwächter- und Lostreiberländereien auf dem Strandgebiet, lk 5.

¹⁸³Freyberg, lk 90.

¹⁸⁴EAA.1224.3.7. Haljala kogodus. Sünni-, abielu-, surmameetrika ja andmed, lk 313.

¹⁸⁵EAA.1224.1.227. Haljala kogodus. Kihlatute, mahakuulutute ja abiellunute nimekiri 1834-1852, lk 8, 10p.

¹⁸⁶Freyberg, Jüri 1997. Lobi küla Lobineemel. Tallinn, lk 36-37.

¹⁸⁷Juske, Anto; Vaik, Arne 1998. Kullaotsimised Käsmus. Käsmu Meremuuseumi Toimetised 3, lk 21-27.

¹⁸⁸Pikamäe, Alice 1991. "Virumaa Palmse valla Käsmu küla ajalugu". Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 75.

¹⁸⁹Mäss, Vello 2000. Mõistatuslik laevasild Käsmu lahes. Eesti Maaparandajate Selts. Toimetised nr 4, lk 84-85. Eerik Kaarendi mälestused.

¹⁹⁰Sandström, lk 96.

aasta detsembris Soome pagendusteele Eduard Vilde. Kalameeste minekul jäi Lobile ainult karjus, kõik mehed olid ära. Karjas käidi Hanimurul, Vanahoone tümas, Muruleetel, Ulkkari ja Hanimuru vahel, Kordoni juures ja Neeme rünkal.¹⁹¹

1930. aasta sügisel asutas Palmse vallavalitsus Lobi neeme ja Koolimäe lahe ääres viis uut "kalameeste kohta". Sel kombel sai Lobi randa kümme, Lahe randa neli, Koolimäe 3, Natturile 7 lautrit. Nii jagati 2-3 hektarilised platsid eluasemeteks välja.¹⁹²

Viru rannas (toonane geograafiline määratlus) elatasid end perioodil 1920–1940 põhiliselt kalapüügist: Palmse vallas Käsma, Võsu, Lobi ning Vihula vallas Vergi, Altja, Mustoja ja Vainopää külad. Kuna kõik kalurid olid ilma maata, siis saatsid Viru riigimaade ja riigimetsa ülemad ja maakorraldaja riigivanemale, Riigikogu liikmele Johannes Klesmentile jt samal, 1930. aastal ühise märgukirja, et kaluritele võiks metsade peavalitsuse arvelt (kellele kuulus terve rannaäär) välja planeerida 1–2 hektarilisi kohti, "nii, et ühtegi puud maha raiuda ei tuleks, või vaid 2–3".

1930. aastail kannatasid kõik Lobi küla kalurid heina- ja karjamaade vähesuse all. Kaluritele tõi kalapüük sisse väga vähe. Põllumaad üritati metskonnalt välja kaubelda. Iga kalur võiks oma heinamaal pidada ühte lehma ja ühte hobust.¹⁹³

28. augustil 1941 ründas Saksa lennuvägi Lobineeme kohal Tallinnast evakueeruvat Nõukogude laevarivi eesotsas ristleja „Kiroviga“.¹⁹⁴

Nõukogude ajal muutus Lobi keelutsooniks, mille alalised elanikud töötasid M. Gorki nimelises ja alates 1976. aastast S. Kirovi nimelises kalurikolhoosis. Lobil asus raketibaas lühidistantsi maa-õhk rakettidele S-125 Petšora. 1992. a jaanuaris juhtus ühe raketiga õnnetus, selle vallapäästmisel kiilus relv kinni. Rakett hakkas õhus laperdama, ajas välja musta tossu ja kukkus põlvekõrgusse merevette, kus seda nägid Käsma lähel olevad kalurid. Teine rakett lendas Kasemäe Altjal. Pauku kuulsid ja tulekera nägid kõikide ümberkaudsete külade elanikud, üks sõdur põles ära kohapeal.¹⁹⁵

¹⁹¹Freyberg lk 30, 90 ja Lobi muuseumi andmed.

¹⁹²ERA. 62.2.6164. Palmse vald, Sagadi mõis. Lahe küla korraldamine, lk 29.

¹⁹³ERA. 62.2.6164. Palmse vald, Sagadi mõis. Lahe küla korraldamine, lk 30–31.

¹⁹⁴Pikamäe, Alice 1991. "Virumaa Palmse valla Käsma küla ajalugu". Käsikiri Käsma Meremuuseumis, lk 41-42.

¹⁹⁵Kalle Jüriska ja Katrin Potteri mälestused.

Joonis 14. Jüri Freybergi kaart Lobi külast raamatust „Lobi küla Lobineemel“.

6.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Lobi küla muistend räägib mäletamata päritolu katkuaegadest. Küla piiril oleval Unikivil olevat puhanud „katkupoisid“ ja siis pettunult tagasi läinud, kuna unest ärgates näinud nad kahel pool üksnes metsa, kus polnud võimalik inimesi tappa.¹⁹⁶ Kui Unikivi juurde läks tee, siis asus see põllul ja asub nüüd metsas.

Laeva- ja paadiehituskohtadeks Lobil olid Varvi, Sadamarand ja Nuudi alune. Külas oli neli sadamat: Uikkari (kaubasadam), Neeme, Sadamaranna ja Vahi. Väiksemad laevad olid Rätsepal, Adol, Valgutal (Kõrtsil). Lobi randades oli ja on praegugi mitmel pool paadivalgmad. Lobineeme hargis olid paadikuurid, võrguvabed, saun ja isegi kalakabel. Kalakabel tähendas nõidust, millega kalamehed tõlgendasid kristlikku õpetust, mida traditsioonilises kabelis kõneldi, isepäiselt. Kalakabelis käisid kalurid omale kalaõnne palumas ja see oli ehitatud rannakividest. Pihlaspealt olevat Lobi kalakabelisse toodud suur kivi, millel arvati olevat imettegev võim. Kivi asetatud kabelisse, kuid peale kivi sinnatoomist olevat kalureid tabanud suur õnnetus ja kivi viidud selle

¹⁹⁶Hiimäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 203.

järele endisele kohale tagasi.¹⁹⁷ Lobis on ehitatud kokku 4 jääpurjekat.¹⁹⁸ Noota vedamas käidi Ulkkari hauas, rüsadega püüti Koolimäe lahe poolsel küljel.

Lobil on veelgi kivisid. Rookivi märgib Lobi küla kalurite ankrukohta, kus oli ka pilliroog. Samas kõrval on Riidekivi, kuhu jäeti suplema minnes oma riided. Laial Visakivil mõnusasti juttu puhuvatest ja piipu tõmbavatest Lobi küla kalameestest arvati: „Ei tea, kas kalamehed ise panid selle nime, et kivi on visa, tugev, kannab selle meeste puhkamise valu välja.”¹⁹⁹

Iidsed rehihooned on Pedari ja Rätsepa eluhoone, Kõrtsi kinnistul asuv ait, Miku-Mardi talu ait ja Pedari talu kaks aita.²⁰⁰

6.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Lobi rahvalaulikuks oli Britta Nõmm Ado talust (sünd 1910). Ta on lähemalt rääkinud laste jooksumängust „Vanakuri ja ingel“, mida mängiti rehetas ja mis võttis lõpuks näitemaängu mõõtmed: „Meie aga tahtsime taeva minna selle suure seltsiga. / Sild on lahti, sild on katki, miska meie lapime! / Kristaaliga või maaliga või selge hõbedase kullaga!”²⁰¹

Lonny Vaarmets Miku-Mardilt oli 1945. aastal mõned kuud metsavahiks, samal ajal kui ta peigmees Artur Vaarmets end metsas varjas. Mõlemad lasti maha Sagadi metsapunkri juures.²⁰²

Nõukogude aja lõppedes tekkis siin dissidentlik liikumine, mis koondus Lobi Rahvamuuseumi Seltsi ümber. Lobi muuseum rajati aastal 1981. Juba 1988. a talvel ühineti Muinsuskaitse Seltsiga, mille aktiivseim liige oli Jüri Freyberg (1929-2000). Varajases nooruses värbasid sakslased ta lennuväe abiteenistusse, hiljem küüditati Nõukogude võimude poolt Kolõmale. 1991. a avaldas ta raamatu „Kolõma akadeemia“.

Jüri Freybergi tütar Katrin Potter (sünd 1961) on kõnelnud mälestusi ajast, mil Lobit valitses Nõukogude piirivalve. Näiteks kõneles ta, et lapsed leidsid metsast metskitse, kellel keegi, ilmselt baasi mehed, elusast peast sarved peast rebinud. Loomal olid silmad lahti ja ta korises. Lapsed tegid ulukile kunstlikku hingamist, kuid metsavaht oli sunnitud nad ära saatma ja tegi loomale halastuslasu.

Suviti oli Lobi poolsaare sadamapoolne rand täis suvitavaid näitlejaid. Katrin Potteril onn meeles, kuidas Endel Ani praadis neile murumune. Lõunast pärit Nõukogude sõdurid rikkusid seda idüllit.

Nende põhiküsimus olid sigaretid, sest linnaluba anti harva. Kord asusid suitsunäljas soldatid lapsi

¹⁹⁷EKLA, f 199, m 57, 13/5 (I h) < Haljala khk. - Helmi Aspel (1931).

¹⁹⁸Freyberg, 21-22.

¹⁹⁹Hiiemäe, Mall 2010. Lahemaa kivid. Loodusetaju ja elulaadi seostest. Uurimusi Lahemaa ajaloolistest maastikest lk 77-86, 81-82.

²⁰⁰http://www.keskkonnaamet.ee/public/LRP_KKK_Lisa_4_Asustusstruktuur_ja_arhitektuur_kirjeldus_ja_ehitustingimused.pdf

²⁰¹Hiiemäe, Mall 2013. Virumaa vanad lastemängud. Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, Rakvere-Tartu, lk 98.

²⁰²Freyberg, lk 19-20.

taga ajama, lootuses, et suitsu saab lastekamba liikmete, suuremate poiste käest. Seekord liitus tagaajajatega ka ohvitser. Lapsed olid harjunud kiiresti mööda rannakive jooksma, kuid sõdurid püsisid neil visalt kannul. Parajal momendil pöördus üks teismeline poiss kodumaakaitsjate poole, tõmbas särgi rinna eest üles ja hüüdis Vene sõjafilmi eeskujul: „Streljai, sobaaka!“²⁰³

Lobi külas elab filmimees Kristjan Svirgsden (sünd 1954), Lobi külast rääkiva dokumentaalfilmi „Mida ei mäleta, pole olnud“ (2012) autor.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 13 inimest.

7. MUSTOJA KÜLA

7.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

1539 on mainitud Mustoja jõge kui piiri Vergi ja Altja randade vahel. Esmamainimine aastast 1583, mil seda kohta seostatakse Kirkepalu külaga.²⁰⁴ Praeguses mõistes on Mustoja küla samanimelise jõe lähedal olev asundus.

Mustojat mainitakse 1589. aasta suures mõisarevisjonis, milles Vihula mõisnikule Gödert Weckbrodtile sõnatakse kuuluvat Vihula veski, Herma (Harmi) küla, Kuiwaharmi suu, Kirkepalu, Muszey (Mustoja) rannaküla ja Laysteni (Lahe) kalakohad, niidud, mis tema talupoegadel on kuni Wrangelli (Annikvere mõisa) piirimärgini.²⁰⁵

Mustoja kohta leidub 1732. aasta hingerevisjoni-raamatus märge: „Siin on veidi liivast, santi ja kõlbamata maad ning inimesed toidavad end enamasti kalapüügist ja maksavad igaüks natuke kala.“²⁰⁶ 1739. aastal on siin vaid viis rannatalupoja-peret.²⁰⁷

20. septembril 1841 oli kordonivahtidel intsident Mustoja soomlastega, keda kahtlustati salakaubaveos. Taluperemees Joseph Wieckholm (Wikelmä) võttis välja püssi, tõmbas kuke vinna ja tahtis tulistada rannavahtide juhti Potapovit. Viimane võttis peremehelt relva, kuid too oli haaranud ka nuudi, vehkis sellega Potapovi ees. Teise löögiga tegi Wieckholm oma maja lukupööra lahti ja kordonivahid tungisid majja. Majas osutusid teiste soomlaste kõrval olevat kaks tundmatut isikut, kellelt võeti ära veel üks laetud relv ja rahakott 27 rublaga. Need kaks võeti sealt kohe kaasa. Peale Wieckholmi viibisid ruumis veel neli soomlastest Toolse talupoega, kellel oli tulelukuga püss,

²⁰³ Katrin Potteri mälestused

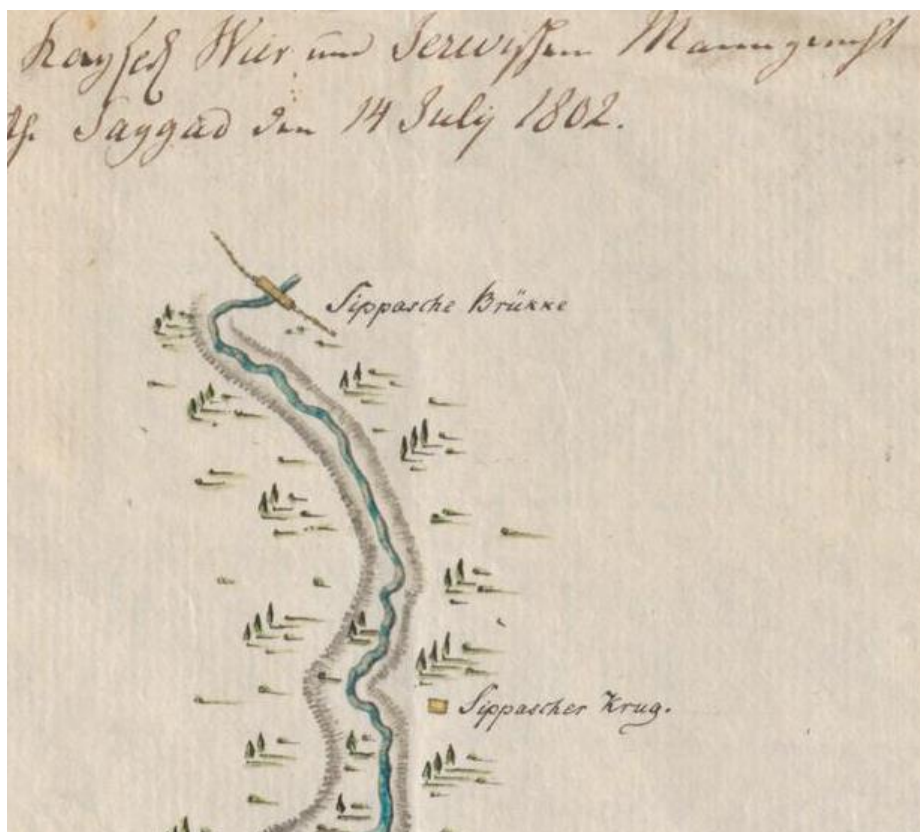
²⁰⁴ Tarvel 1983, lk 79

²⁰⁵ Beiträge zur Kunde Est-, Liv-und Kurlands. Hrsg von der Estländische Literärischen Gesellschaft in Reval. Band VIII, Hft 1 und 2. Reval 1915, S. 32-33.

²⁰⁶ Tarvel Enn 1983. Lahemaa ajalugu Tallinn, Eesti Raamat lk 184.

²⁰⁷ EAA.3.1.475. Revision im Jahre 1739. Revisionsakte des, lk 301p.

15 Vene rubla ja 12 Soome bankotähte ja kaks hõbekorpusega taskukella. Kõik neli püüdsid tõendada, et nad on peremehed, raha ja asjad kuuluvad neile. Nad lisasid, et tulid juba mõnda aega enne seda Mustojale, minnes 6. septembril läbi Sipa kõrtsist, et kohtuda õpetatud mehe Wieckholmiga. Selgus, et üks soomlastest on Kolga mõisahärrale võlgu jäänud ja tema saadeti tapiga Tallinnasse. Lõppkokkuvõttes oli Viru-Järva meeskohtu otsus kõigile neljale vabastav, Wieckholmi vastuhakk ei leidnud tõendust. Relvad läksid konfiskeerimisele.²⁰⁸ Tekstis mainitud Sipa on Mustoja talu.

Joonis 15. Soomlaste armastatud Sipa kõrts ja sild 1798. EAA.46.2.182. Palmse ja Vihula mõisate piirikaart. Palmse ja Vihula piirid kulgesid mööda Kärbasejõe ja sellele jäi ka Oandu vesiveski.

Viikholmid olid Mustojal veel sada aastat hiljem, nüüd eestistunuina. Vennad Albert ja Valdek Viikholmi arreteris julgeolek Mustojal 1951.a, konventsionaalne paragrahv ja karistus §58-1a, 25+5.²⁰⁹

Talude päriseks ostmise aegu oli rannatalude omanikke viis: Uukkivid, Bergströmid, Loosbergid, Tommulad ja Viikholmid. Väikemaapidamised olid: Neemeotsa, Lepiku, Oja, Kingu, Allika, Liiva, Kraavi, Kuusiku, Rünka ja Saunapõllu.²¹⁰ Rünka talu kuulus 1930. a. seitsmele Lahesaare vennale,

208 EAA.862.1.4813. In Betreff des im Violschen Dorfe Mustoja am 6-ten September 1841 zwischen dem Bauerwirthen Joseph Wieckholm und mehreren Grenzwächtern stattgehabten Vorfalls.

209 Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 3.

210 Valter, Lembit 2003. Eisma ja mälestusi naaberküladest. Toronto, lk 130.

neist üks laevakapten.²¹¹

Mustoja küla ja soomlaste sidemed säilisid Vabariigi aja lõpuni. “Soomlased olid siin piiritust üle vedamas, kala vilja vastu vahetamas,” pajatas Vaike Petermann Kehi talust, elanud Mustojal 1960. aastast saati. „Kui soomlastele midagi ei meeldinud, siis käis neil puss saapasäärest välja.“²¹²

7. aprillil 1949 toimus Mustojal Kalda talus kaluriartelli „Luik“ asutamiskoosolek. Rasketel aegadel ei olnud kadunud huumoritunne ja artelli seinalehe nimeks otsustati panna „Luige Hää“. Asutamiskoosoleku järel oli juttu talunik Liisa Porgastist, „kes soovib artellilt vaid saada, kuid midagi vastu anda ei taha“. Artelli juhataja Peeter Kass tegi ettepaneku Porgastit mitte artelli vastu võtta ja seda toetas koosolek ühel hääl.²¹³ 1951 ühines „Luik“ M. Gorki nimelise kalurikolhoosiga ja 1976. aastal ühineti S. Kirovi nimelise kalurikolhoosiga. „Luige“ asutamismaja vedasid Vene piirivalvurid 1950. aastate keskel küttepuudeks laiiali.²¹⁴

Laevandusest kui Mustoja traditsioonilisest tegevusalast annab aimu muinasjutt laevahaldjast, kes elab masti all.²¹⁵

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil Mustoja külas 12 inimest.

7.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Eksitavatest mereavarustest Mustoja ranna lähedal annab tunnistust 1974. a Keele ja Kirjanduse Instituudi poolt salvestatud rahvalik lugu:

“Siis, kui rannamiehed soupaatidega veel merel käisid, siis ühekorra Mustoja küla meestega juhtus niisuke lugu, et nemad hakkasid minema siis sinna Suome saarte poole kalapüügile, aga kange udu tuli mere pääle ja nemad eksisid ära. Terve öö soudasid ja soudasid, motlesid, eks üks nüüd olda ju ometigi säääl Suomemaa ligidal. Hakkas ju vähe valgemaks minema ja maa hakkas paistma. Läksid siis maale ja üks tuli ka aknast paistas. Siis mõtlesid, et lähme nüüd koputame akna pääle ja vaatasid, et küll need Suome naised on ikka kärmed, et nüüd varaommiku vokkidega ketravad. Läksid siis tuppa ja ütlesid “Hüvää huomenta, hüvää huomenta, hüvad Suome emandad!” Aga need Suome emandad ütlesid vastu, et “No tere-tere, no kust teie Mustoja miehed juba nii vara ommikul tulete?” No aga nemad polnudki joudnud kaugemale kui Pedassaare külasse otse ja säält siis Natturi külasse Mardi talusse. No pärast naerdi küll, et küll oli Mustoja miestel ikka pikk Suome-reis.”²¹⁶

Mustojal on säilinud kaks silmapaistvat rannarehemaja: Saare ja Männiku. Rehealused on

211 Pärdi, Heiki 2005. Eesti taluhäärberid. Tallinn, lk 53.

212 Vaike Petermanni kuuldud mälestused.

213 LVMA.667.1.17. Kaluriartelli „Luik“ üldkoosolekute protokollid, lk 8 ja 10p.

214 Ülle Tamme suulised andmed.

215 Hiimäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 70.

216 KKI, RLH 74:1 4 < Haljala, Pihlaspea k -R. Mirov < Juline Olman; snd 1923.

varustatud mälukividega: Saarel kannab see daatumit 1849 ja Männikul 1852.²¹⁷

Mustoja küla lääneservas oli XIX sajandi viimasel aastakümnel tellisetehas. Seda kohta kutsusid mustojalased Toompeaks. Eesti Vabariigi ajal kuulusid vabriku maa ja hooned riigile, kes neid välja rentis ning tootmine jätkus. 1941. aasta suvel, sõja pealetulekul oli osa kivisid veel ahju jäänud.²¹⁸

Mustojast pooleteise kilomeetri kaugusel asub Haili küla. Seda kohta nimetati 1583 Kirkipall, 1586 Kirkepallu, 1726 Kangamann (küla), 1726 Haile Hans, Haile Michell (meetrikaraamatus mainitud talupojad), 1732 Kaggaman (küla), 1782 Hayli (küla), alates 1791. aasta Rakvere kreisi maakaardist on kirjalikes allikates käibiv nimi Haili. Aili tähendab rannikumurdes räime. Kagamanni nimi on säilinud suvemajade asumil Mustoja jõe suudme lähedal.²¹⁹ Kagamannis asus (asub) Vihula kunagiste mõisnike suvila. See on paekivist, kõrgete keldrite ja rookatusega. Kagamanni suvemaja ja Naareti metsavahikoha lähedal oli juba 1934 suvemajade piirkond.²²⁰

„Volbri talu sepipaja vastas Sõeaugu külas olid Vihula mõisa sõeaugud,“ meenutas Vaike Petermann. Sõeaugu jääb Mustojast edelasse teispoole sood ja metsa. „Sõeaugudest müüdi sütt nii Tallinna kui Peterburi sepapadadele. Vahetult II ilmasõja järel varjasid end seal lähedal metsavennad, kuni 1945. aasta Kone punkrilahing ka nende saatuse otsustas.“ Villi Jahilo ja Jaan Kruusvalli raamat „Mets on vend“ täpsustab: Mustojalt pärit mehe nimi, kes Sagadi metsavendadega liidus, oli Randoja.²²¹

7.3 ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Mustojast on pärit kaptenite Loosbergide suguvõsa. Enne enne Eestimaa 1725-1726. aastate adramaarevisjoni tuli Kotka lähedalt Hayly saarelt kalur Paavo siia elama. Hayly (Haili) nime andsid nad Mustojja rajatud talule. Sellest suguvõsast on välja kasvanud meremehi ja ka kapteneid, kellest kuulsaim on Palmse ministriumikoolis üldhariduse saanud ja Paldiski merekoolis kaugesõidukapteni eksami sooritanud Johannes Loosberg (1888–1966). Eesti Vabadussõja ajal teenis ta Tallinna sadama komandandi abina ja mereväe sideosakonna ülemana. Ka tema vend Gustav oli kapten mitmesugustel auru- ja mootorlaevadel.²²²

Mustoja Viikholmide soost on Jaan Viikholm (1825–1890), Eesti esimene kaugesõidukapten.

Mustoja meestel oli kaks kaljast: omaehitatud „Rjurik“ ja Lätist ostetud „Ainas“. Mõlemad hukkusid 1912, kuid meeskonnad päästeti.²²³

Mustojast olid pärit meremehed, kaksikvennad (sünd 1912) Albert ja Robert Timbermannid. Neist

217 Karine, Kadi, „Mustoja küla, Saare ja Männiku talu“. Kogumikus „Lahemaa külaarhitektuurist“, Tallinn 2013, lk 40.

218 „Pärändkultuur metsas“, lk 43.

219 Eesti kohanimeramat, lk 584.

220 Eesti Keele Instituut, KV77 Hlj Haili. Eesti kohanimekartoteek,

http://heli.eki.ee/otsing/index.php?khk=hlj&d_info=kag-kak&om=es1&st=497719&a=11

221 Jahilo, Villi; Kruusvall, Jaan 2006. Mets on vend. Tallinn, EKS, lk 199.

222 Heljas, Mari-Anne 2009. Võsu rahvas ja tema lugu. Tallinn, Grenader, lk 127.

223 Sandström, Harri 1996 „Lahemaa randlased“, Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 88.

esimene suri kõrges vanuses Inglismaal ja teine hukkus 1940 Atlandil.²²⁴

Eakas Mustoja elanik Helga Kass (1923—2014) mäletas veel 1944. a pöördelisi sündmusi. “Sakslased olid mõistlikud ja neid ei olnud vaja karta. Aga siis, kui venelased tulid, saabus teine aeg. Ega nad inimestele ei teinudki midagi, ainult hobustega pidi neid vedama. Nad tahtsid, et peremehed läheksid neid Tallinna-poole viima,” rääkis eakas külaelanik oma mälestusi.²²⁵

8. NATTURI KÜLA

8.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Natturi on vana kaluriküla madala Koolimäe lahe idakaldal Natturi neemel. Natturilased seletavad, et külasse „paistab Savilood läbi Mohni majaka plingi“. Savilood on Lobi neeme kirdeharu. Natturi neeme kohal on lähedal Älvi saar, millel kunagi kasvanud paks mets.²²⁶ Älvi on nüüd maaga kokku kasvanud ja sellel on metsa praegugi peal. 1845 aasta kaardil pole saart kujutatud, on ainult Natturi neem, mis metsaga kaetud vaid osaliselt.²²⁷

Lauri Kettunen on pakkunud nime aluseks *natt* : *nata* ’tatt; vähipüügivahend’, tõenäolisem oleks aga rannikumurdes esinev tähendus ’mererohi, -muda’.²²⁸ Natturi esmamainimine on Sagadi / Annikvere ja Vihula mõisniku vahel 1464. aastal sõlmitud piirikokkuleppes.²²⁹

1711. aastal, ilmub Natturi külanimi Kadrina Püha Katariina kiriku abiellumismeetrikasse (Natturi ise kuulub Haljala kihelkonda). Luppi Jürri Pädassar'est on naiseks võtnud Natturi Simo (Siimu) lese Pilli.²³⁰

1805. aasta Sagadi mõisa revisjonilehe järgi oli Natturi (Nattori) külas 9 taluperet, neist vaeseim Ado Mart ja suurima maaga Maddi Mihkli ja Andrese Johann Laasti.²³¹ Siit ka Mardi (vt kaarti) ja Andrese talud.

224 Lahemaa Teadusarhiiv F 2, N 1, s 390. Bergström, J. „Altja ja Mustoja küla meremehi“.

225 Mustoja põliselanik Helga Kass teab maailmaasju paremini kui noored. Virumaa Teataja, 31. juuli 2007.

226 Joonuks, Helmut 1972. Võsu. Tallinn, Eesti Raamat 1972.

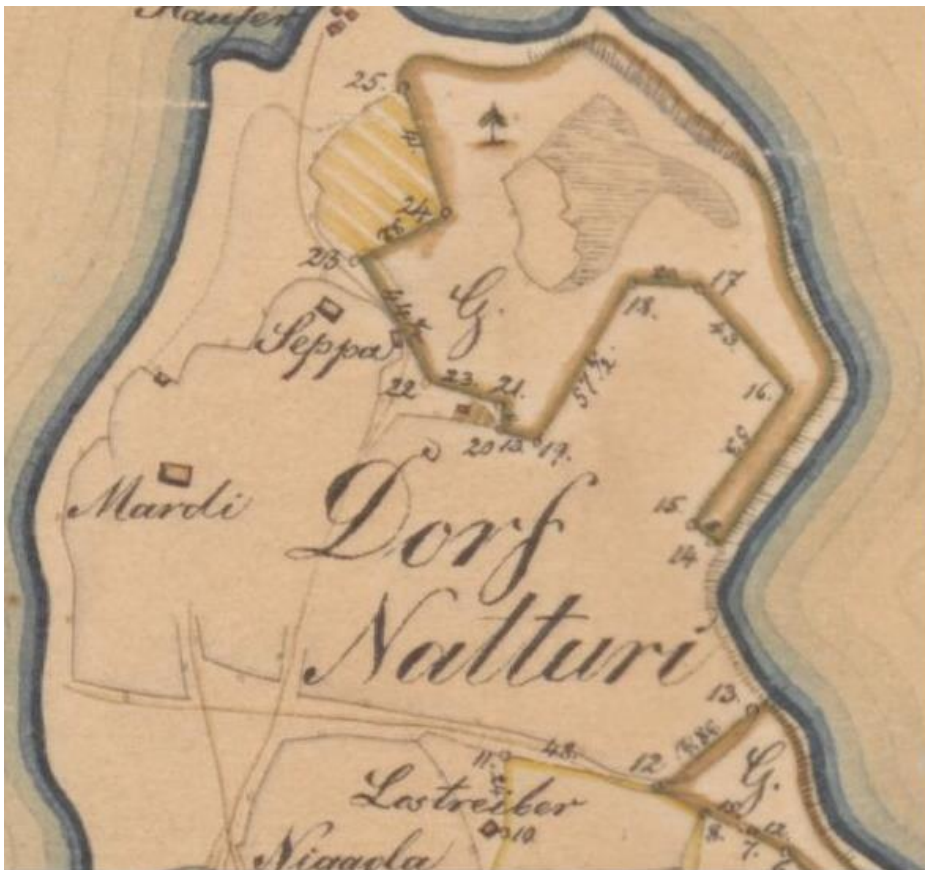
227 EAA.1324.1.588 leht 1. Concept-Charte von den zu dem Gute Saggad gehörigen Strand Dörfern Peddasaar und Natturi nebst Kolima.

228 Kohanimeraamat, sealsamas.

229 Tarvel, lk 75–76.

230 EAA.1227.3.1. Kadrina kogudus. Sünni-ja abielumeetrika 1711-1734, lk 2.

231 EAA.1324.1.8. Revisorische Beschreibung der Hofs-und Bauernländereien des Gutes Saggad, lk 16.

Joonis 16. Natturi Sagadi mõisakaardil, 1805, millel on peal kõik toonased talud.

1811. aasta hingerevisjon toob selgust Natturi taludesse: neid on viis – Jaani, Mardi, Volmri, Siimu (Simo) ja Altjalt Kõrtsi tallu tulnud noor Joosep, kellel 2 poega: kolmeaastane Karl ja pooleaastane Tanel. See võib viidata asjaolule, et oma kõrts võis olla ka Natturil. Jüri talus on noor perepoeg Joosep, kuid Mardi talu vennad Ado ja Mart on 1807–1808 surnud, esimene poole- ja teine kuueaastast poega järgi jättes.²³²

1816. aasta Seitsmenda hingerevisjoni ajal on Jaani vanaperemees Jüri Natturis surnud, peremehena jätkab tema poeg Jüri. Mardi talu on raskustest üle saanud ja seal on peremeheks 22-aastane Joosep. Samas on Volmri talus surnud peremees parimas tööeas alla 10-aastaseid lapsi naise kätte jättes.²³³

1863. aasta Sagadi mõisa revisjonileht loetles Natturil 5 talu: Seppa, Mardi, Niggola, Siemo, Wolmri saun. Natturi küla on siiani säilitanud oma põhijooned, see on sumbküla teeristi ümber, millest Mardi talu jäi loode- ja Nigula talu kagu poole neeme otsa. Nende vastu tekkis hiljem Männiku talu (olemas 1932, vt allpool).

Toonase Mardi talu kohta on meil kõige enam andmeid. Selle talul oli väike kartulimaa, ja kaks heinamaad, kust sai 8 koormat heinu. Wolmri saunal olid samuti arumaad.²³⁴ Natturis ei saanud põlluharimiseks kasutada kõrgemaid liivaseid kohti männijuurtega, selleks tehti madalamal

232 EAA.1864.2.VI-53. 1811. Kuues hingerevisjon, Virumaa; lk 82–83.

233 EAA.1864.2.VII-105. Haljala kihelkond, Seitsmes hingerevisjon; 1816, lk 182p-184.

234 EAA.1324.1.35. Revisorische Beschreibung des Strandgebiets des Gutes Sagad. Lk 26p–27.

kasvavast metsast alemaa. Halvast maast hoolimata pole üheski talus ega ühelgi aastal jäetud rukist külvamata, 1863.a on kõikjal väikese maa peale külvatud ja saadud ka saaki.²³⁵

Köster Weinmann oma päevikus on rääkinud Natturi ühiskarjamaast 1873. aastal, millel Soosal(use), Nigula, Hundirahva, Orava ja Lintstrumi talude lehmi-lambaid karjatati.²³⁶ 1881. aastaks on Natturilt kadunud Siimo talu.²³⁷

1933. aastal olid Natturi küla elanikud-kohaomanikud Julius Pootsmann (Orava talu), Juhan Tomula (Neeme talu), Helene Liikane (Andrese talu), Anna Mühlbach (Jänese talu), Jüri Isop (Männiku I talu), Jakob Hall (Männiku II talu) jt. Kohtade hulka oli liigitatud Võrgu plats. Endiselt olid alles Sepa (omanik Daniel Tommula), Mardi ja Nigula (omanik Toomas Liikane) talud.²³⁸ Metsamaa planeerimise seletuse järgi ei olnud ühelgi Natturi küla elanikul 1932. aastal veel karjamaad, kuid Võrgu plats asus just karjamaal.²³⁹ Männiku II talu peremees oli kaugesõidukapten Jakob Hall, Käsmu merekooli I klassi tüürimehe eriala 1926.a lõpetaja. Just uue elumaja valmis ehitana, pidi ta 1944. aastal Eestist lahkuma. Ta suri New Yorgis.²⁴⁰

235 Sealsamas, lk 27.

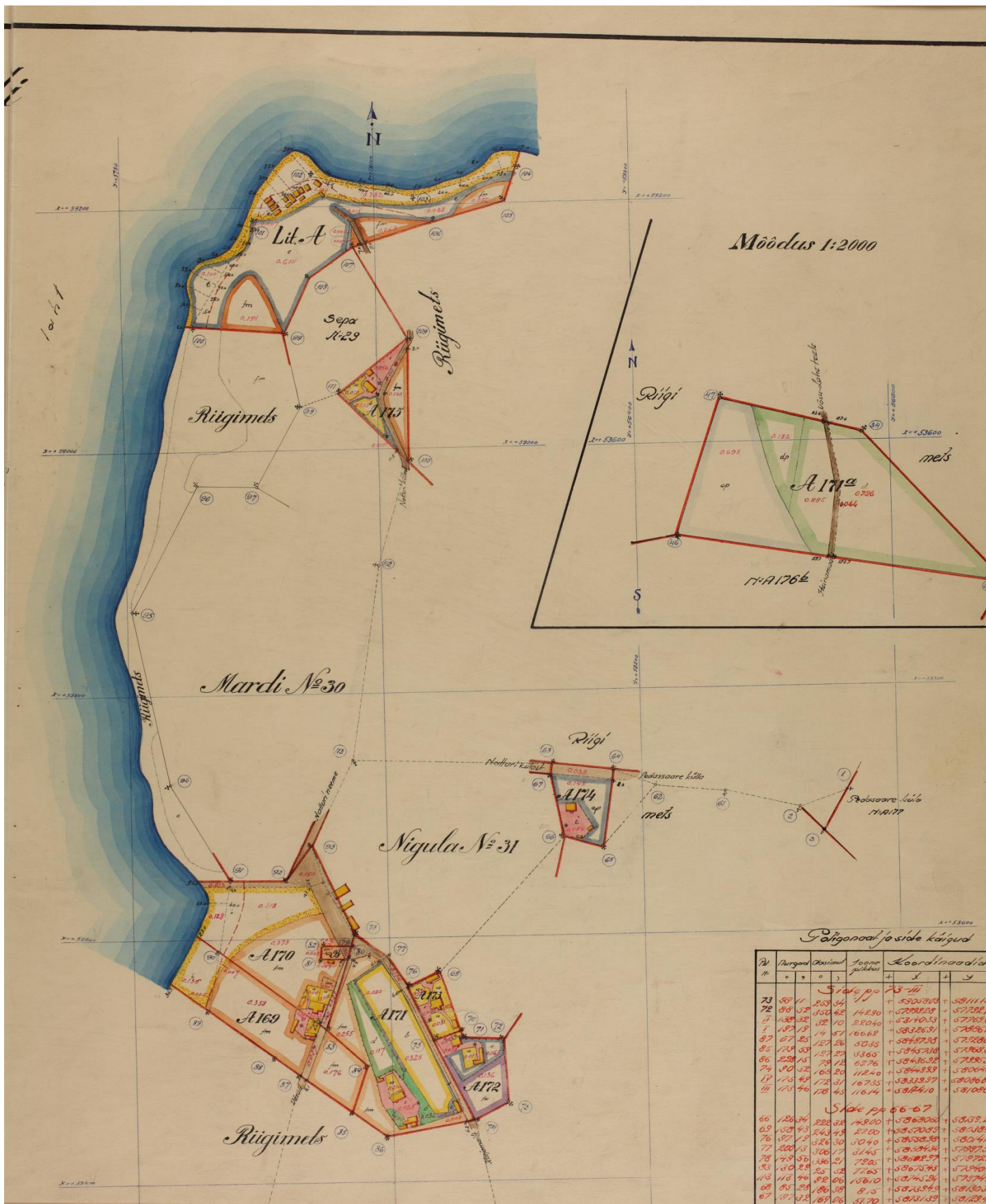
236 Köster Weinmani päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 4.

237 Mark, Ülar 2013. Natturi küla. Raamatus „Lahemaa külaarhitektuurist“ (lk 50-52), Lahemaa, lk 52.

238 ERA.62.2.6168. Wiru maal Palmse vallas Sagadi asuva Natturi kalameeste küla maakorralduse komisjoni akt, lk 16.

239 Sealsamas, lk 34.

240 Eerik Kaarendi mälestused.

Joonis 17. Sagadi mõisa Natturi küla maakohad, 1934. aastal. ERA.T-3.22.2756. Kuigi küla algset krundstruktuuri on muudetud, on küla ajalooline teedevõrk säilinud.

“Talu maapind koosneb suuremalt osalt ranna liivast ja raudkivide karestikudest, nii et kõlbuliku maad mis saab põllu- ja heinamaaks kasutada on ca 4 ha. Olen ka kalapüügist püüdnud sissetulekuid saada, kuid kalapüük läheb aasta-aastalt viletsamaks, püünised lagunevad, uusi võimalik osta ei ole,” kirjutas Sepa talu peremees Tanel Tommula, kes tahtis riigimetsa arvet heinamaad saada. Taneli murele reageeriti positiivselt.²⁴¹ Maakorraldaja sõnul oli mereäärne liiv kõlblik üksnes kartulimaaks, kuid juurdelõigeteks palutud metsa-alad olid sageli rannas kasvav kaitsealune mets.²⁴²

Punaväelasi on nähtud sõja ajal märki laskmas Natturi rannal kasvanud tamme pihta.²⁴³

1999. aastal planeeris Meremuuseum Natturi alla uurimisretke. Siis uuriti sonari abil ja sukeldujate poolt tundmatu purjelaeva vrakki küla all. Tegemist näib olevat metsamaterjali veoks ehitatud talupojalaevaga, kus kõik, mis vähegi andis, puust tehtud. Ka ankrupeli ja laadvints laeva tekil.²⁴⁴

8.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Mardi talukoht on Natturi iidseim. See on laevandusega rikkaks saanud kapteni või reederi elamu. Mardi ja Nigula praegused eluhooned on mõlemad ehitatud 1905. aastal.²⁴⁵

"Natturi on Lahemaal kahtlemata üks väärtuslikumaid, selle pärandmaastik (nii teedevõrk kui talude ja õuede struktuur) suures osas alles. Omaette vaatamisväärsuseks on küla piiridesse jääv sadam koos seal asunud lautrite, võrgu- ja paadikuuridega, mis ühendas mitme küla vajadused, võimaldades ühtlasi ka neeme läänekaldalt pääseda väikesele vaate kaugusele jäävale saarele," kirjutatakse Keskkonnaameti poolt tehtud ehitustingimusi määratlevas ekspertiishinnangus.²⁴⁶

Kui Natturi kalamees sõitis merd Rüamadala juurde, jäi põhjasaunda merre ulatuv kiviülevõlv Saukarid. Nimi on tekkinud analoogselt Natturi Saviloole: võimalik, et väiksema fraktsiooniga saviosakesed jõudsid randa ja tekitasid sogase vee.

8.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Halli (end Männiku I) talus on veel tänapäevani jälgi kunagistest kuulsatest noortest laevamudelistidest, kel oli kombeks laevamudeleid pudelitesse ehitada. Laevamudel oli tehtud liigendpõhimõttele kooskäivana, kusjuures laev oli ehitatud peensusteni välja. Kokkusurutuna oli ta aetud pudeli suust sisse ja sees niiditõmmetega viidud normaalasendisse.²⁴⁷ Niisuguste mängudega tegelesid kas väga noored või

241 ERA.62.2.6168, lk 24–30.

242 Sealsamas, lk 32–32p.

243 Sealsamas, lk 50.

244 Mäss, Vello 2000. Mõistatuslik laevasild Käsmu lahes. Eesti Maaparandajate Selts. Toimetised nr 4, lk 84-85.

245 Mark, lk 51.

246

http://www.keskkonnaamet.ee/public/LRP_KKK_Lisa_4_Asustusstruktuur_ja_arhitektuur_kirjeldus_ja_ehitustingimused.pdf, lk 13

247 Ring ümber kodumaa. Rakverest. Postimees, 13 mai 1938.

väga vanad randlased, vahepeal ei olnud aega.²⁴⁸ Halli talu hoiab praegu hinges pottsepp Ivo Hall, kelle juurest leiab vanu laevagravüüre ja merendusega seotud esemeid.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 5 inimest.

9. PEDASSAARE KÜLA

9.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Et Pedassaare oli muistsel ajal mändidega saar ja Pedassaare neemel oli koht, millest vesi veel XX sajandil üle käis, on oma raamatus kirjutanud E.Tarvel.²⁴⁹ Niisiis asub küla Pedassaare neemel.

1739. aastal on Pedassaares elanud talupojad nimedega Kocki Mick, Laur, Mart, Jahn ja Hans, Jaicko Thomas, Matzo Rein, Some Carl, Jurry Siem ja Maddise Bärthel. Koki pere oli ka Natturil, kus kirja pandi vaid kolm talupoega.²⁵⁰ Võib oletada, et see Kocki Mick kui revisjoninimekirjas esmamainitu oli seal külavanemaks.

Kaarle talu Rommide esivanemad on pärimuse järgi Soomest Kymi jõe lähistelt tulnud ja Viru rannast naised võtnud. Kaarle talu rajaja Kaarle tuli Pedassaarde Põhjasõja aegu. 1710. aastal abiellus Kaarle Tooma Juhani tütreaga ja rentis samal aastal Sagadi mõisnikult Pedassaare talukoha.²⁵¹

Kaarle talust on Neljandas hingerevisjonis 1782 märgitud Kaarle Mihklit ja Toomast.²⁵² (Kaarle ja Tooma talud).

Pedassaare sai mainitud 1857. aasta Tallinna tolliameti tollidokumentatsioonis, kui taheti maale toimetada Kaberneeme talumehe Klaus Klamanni käest ostetud 16 pütti soola.²⁵³ Soolavene saabumisel oldi Viru rannas harilikult 10-20 mehelise jõuguga vedajail vastas, iga mees võtnud siis koti selga ja jooksnud metsa kaudu kodu poole; kui juba metsa jõutud, siis oldi enamasti päästetud. Kui piirivalvurid liiga ligi olid, siis visati kott rannavette, järgi tuldi võimalikult pea, enne kui sool lahustunud oli. Soolavedajatel enestel oli randadesse välja pandud relvastatud valve. Nemad kasutasid märgusõnu Märgusõnadeks olnud enamasti sarnased ütlused nagu: “Ajage lehmad koju!” Merele randrüütli ei tulistanud, konflikt nendega tekkis alles maal.²⁵⁴

Korduvalt mainib Pedassaart oma päevikus Esku köster Gustav Weinmann. „1886 17. Augustil olin

248 Mäe Eeriku (Eerik Kaarendi andmed)

249 Tarvel, lk 37.

250 EAA.3.1.475. Revisionsakte des Wierländischen Distrikts, lk 314p–315p.

251 Tomps, Fredi 2013 Kaarle talu. Kogumikus „Lahemaa külaarhitektuur“, koostaja Ave Paulus, Tallinn, Solnessi Arhitektuurikirjastus, lk 60.

252 EAA.1864.2.IV-4. Eestimaa Neljas hingerevisjon; Haljala, Kadrina, Rakvere kihelkond. 1782, lk 63.

253 EAA.30.11.1030. Akte in Defraudationssachen des Revalschen Zollamts betreffend das von einer Kidaschen Bäuerin konfiskierte Salz bei Peddasaar.

254 Suusõnaline traditsioon -Rahva majanduslik elu. <http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1530>

Pedassaare Nõmmel ristimises. Sain risti poja Kustav Jaagup Kiirmanni poja, nimi kirjas 7 risti poeg 9 risti laps.²⁵⁵

Joonis 18. EAA.1324.1.588. Konzeptkarte der zum Strandgebiet des Gutes Saggad gehörigen Stranddörfer Peddasaar und Natturi. („Sagadi mõisa rannakülade Pedassaare ja Natturi mõistekaart“, aastal 1845). Lisaks neile küladele on kaardil ka Koolimäe.

Sagadi mõisa viimane omanik oli Ernst von Fock. Ta tahtis Pedassaare ja Natturi vahelisel alal meresavist telliseid hakata põletama, tema talunikud aga leidsid koostise sobimatu olevat ja viskasid juba kuumutatud „tellised“ vette. Tulemuseks oli must vormitu klimp.²⁵⁶ Harald Lassi andmetel asus see telliselööv Natturi sepa Tanel Tommula (1801–1879) kunagistel maadel.

1926. aasta kevadel soovis Sagadi mõisa nüüd juba endine omanik, sama E. von Fock tagasi oma mõisale kuulunud Pedassaare laevaaitu, rannamaja, mullikatalli ja sõidutalli, milles hoiti postijaama hobuseid. Järgneval kahel aastal selgus, et kõik need objektid asusid uute omanike maa peal, mullikatalli oksjonit ei tühistatud, ehkki ka uued omanikud seda ei kasutanud. Kõik majad loeti

255 Esku kõstri Weinmanni päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 14.

256 Harald Lassi suulised andmed.

võõrandatuiks.²⁵⁷

Pärast lõplikku mõisaga suhete klaarimist, s.t mõisate võõrandamist 1920.a jäid Pedassaare talupojad riigirentnikeks. Järjest pöörduvad poliitilised tuuled näitasid, et see tasus end ära. Kaarli talu rentniku Tiina Romm-Meibaum (Meipalu) abikaasa Joosep Ferdinand Meibaum (Meipalu) (1885–1957) jäi 1944 Vergi Kalurite Ühistu kaluriks, ta kuulus seurasse, millele pandi 1945.a peale aastaplaan 1300 kg räimi. 70-aastane invaliid, I maailmasõja ajal Läänemerel madrusena sõjalaeval teeninud Meibaum suutis sellest plaanist omalt poolt täita vaid 71 kg, misjärel sai kaluriühistu kirja ENSV Kalatööstuse Ministeriumilt, mis soovitas kaaluda, kas mehele kalapüügiluba üldse alles jätta.²⁵⁸ Meibaum oli teeninud Vabadussõja ajal miinitraaleril bootsmanina ja omas 1931 aastal kahemastilist kuunarit „Evi“, kuid seda ta Nõukogude võimule ette ei kandnud.²⁵⁹

Pedassaarest küüditati 1941. aastal pere-ema Juuli-Anna Kuutmaa oma viie lapsega. Kuutmaade pere oli „Nõukogudevastase elemendina“ määratud väljasaatmisele, kuid pereisa polnud kodus. Väiksemad lapsed surid küüditamisrongs juba juunikuus, suuremad Siberis. nad kõik. 1949. aastal küüditati sellest külast veel üks perekond (Teerandade pere) ja ka selle pere-ema hukkus.²⁶⁰ 9. juulil 1945 sai Sagadi Metsanurga Kone talu metsa punkrilahingus ühes oma kuue kaaslasega surma 20-aastane Pedassaare noormees Ervin Teerand. Need randlased olid läinud metsa eri asjaoludel. Põhiliselt ööbiti metsas, et mitte ümbruskonna elanikele pahandusi kaela tuua. Kevadel seltsis nendega Laviku veski mölder, kes osutus äraandjaks. Saatuslikul päeval jootis ta seitsmeliikmelise punkriseltskonna oma sünnipäeva tähistamise ettekäändel täis. Ta kutsus kohale sõjaväelased ja lühikeses ootamatus lahingus langesid kõik. Lobi küla naine Lonny Vaarmets oli kaine ja jõudis haarata püssi, kuid ka tema hukkus. Julgeolekutöötajad viskasid laibad punkrisse ja põletasid need.²⁶¹

257 ERA.63.19.5536. Põllutööministeeriumi Maakorralduse ja Metsade Peavalitsuse Akt... Palmse vallas Sagadi asunduses olevate Pedassaare laeva-aitade ja suvila tagasiandmine Ernst von Fockile.

258 Ministerium Vergi Kalurite Ühistule, 23. detsember 1945. Kaarli talumuuseumi arhiiv.

259Harald Lassi suulised andmed. Vaik, Aarne 2013. Käsmu kaptenid, Käsmu Merekoool ja Käsmu laevad. Käsmu Meremuuseumi Toimetised 8, lk 35.

260 Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 3.

261 Sealsamas.

Joonis 19. Pedassaare Sagadi mõisakaardil, 1805. Kaardil on Risso ja Kaarle talud, nahaparkali maja („Wehn-Haus“), metsavahimaja ning väikesed kalurimajad metsa ääres.

9.2. ÜLEVADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST PAIKADEST

Kaarle talu on kujunenud Pedassaare ajalooliseks ja vaimseks keskuseks. Talu viljaait on valmistatud või toodud Soomest 1745, selle teraviljakirst kannab daatumit 1750.

Lisaks eelmainitud aidale ja kirstule on Pedassaare Kaarli talumuuseumi olulisemateks väärtusteks laeva puidust ahtrikuju, mis kujutab blondi naist barokselt lendlevas Brüsseli pitsis, mida ta käega hoiab. Skulptuuri uurinud kunstiajaloolane Niina Raid ei jõudnud selgusele selle täpsel valmimisajal.²⁶² Naise tanu on pikk ja krookeline – sellised pikad tanud olid Euroopas moes XVIII saj lõpus, tanu pikendati, et soeng mahuks sisse ära. Vöö ilmus naistemoodi 1770. aastatel, samas kui 20 aastat hiljem, Prantsuse revolutsiooni kui väljendusvabaduse rõhutamise tulemusel kadus rõhutatud talje (tekkis „ampiirkleit“) — kuid talje on sel naisel toonitatud. Kuju ei saa olla valmistatud enne aastat 1775, tõenäoliselt võib valmistusaeg olla 1790. aastatel ja vihjata Florale, Rooma viljakusjumalannale. Talupärimuse järgi on see kuju välja toodud merehädast ja annetatud

²⁶² Raid, Niina 1984. Puust laevailustised Eestis. ETSR Annales XI, lk 95–115; lk 112–113.

vanale kabelile Vanakabeli nõmmel. Laeval leiduvaid asju peeti mereõnnistuseks ja külakatoliikluse elementidega segatud luterluses elavad eestlased viisid need ohverdamispaigale, millel teati olevat pühadust – et meri nende endi alused puutumata jätaks.

Pedassaare ranniku äärde jäi veel talukohti, mille majapidamine sai kohalike elanike sõnul kolmekümnendatel aastatel jalad alla. Niisugune on Ränksoni koht, küla üks kunagisi popsikohti Pedassaare mereäärses põhjanurgas, mida ametlikult nimetatigi Nurga taluks.²⁶³

9.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Pedassaare suurim laevaomanik oli Kaarle talu Tanel Romm (1848–1925). Sajandi lõpus ostis ta kaljased „Livadia“, „Lidia“ ja „Peeter“. Tema Lätist 1891. a ostetud kaljas „Sektuna“ oli nii suur, et tal endal ei olnudki õigust sel kaptenina sõita. 1899. aastal lasti Pedassaare-Natturi rannal vette kahemastilised kahvelkuunarid „Anna“ ja 1900 „Irma“, mida oli ehitatud ühel ajal. 1902 ja 1903 valmisid samas kaljased „Nora“ ja „Neptun“, mille osanikeks oli peale Rommi veel ka Kunda Tsemendivabrik.²⁶⁴ Pedassaare laevad ehitati kahel platsil: üks Pedassaare idakaldal, teine Pedassaare ja Natturi vahel. Mõlemas kohas on praegu rannani ulatuv mets. Oma tallu laskis Tanel Romm ajavahemikul 1888–1925 ehitada Tanel Romm taluõuele järgmised hooned: laut (1888), saun (1894), rehetuba (1901), kuur (1901), suvemaja (1901), teine laut (1908), jääkelder (1909), kolmas laut (1913) ja puukuur (1913).²⁶⁵ Enamus neist ajaloolistest hoonetest on praegugi Kaarle õuel. 1892. aasta nelipühi esimesel pühapäeval pani Tanel Romm oma isa Kaarli mälestuseks kroonlühtri Esku kabelisse.²⁶⁶

1906. a alustas T. Romm ühe suure laeva ehitamist Pedassaare ja Natturi vahelisel platsil. Ehitusmeistriks kutsuti Aleksander Vammus. Laevakere aeti 1907. a kevadtalvel jääd mööda merre. See oli kolmemastiline kahvelkuunar ja sai nimeks „Venus“ (200 BRT). Rommi ja Vammuse koostöö jätkus Pedassaare neemel veel kolme järgneva aasta ja kahe järgneva laeva juures (kahvelkuunar „Mars“ ja kaljas „Jupiter“) Maailmasõja ajal ei hukkunud ega rekvireeritud ühtegi Rommi laeva.²⁶⁷

Kaarle talumuuseumis on alles hoitud Tanel Rommi ja teenijanna (tüdruku) Anna Leeno t. Teatmata vahel sõlmitud pangaarve-intressileping.²⁶⁸ (Patronüümilises elukorralduses pani Leeno oma tütre Anna priinimeks „Teatmata“, kuna Leeno ei teadnud öelda ema nime.) Romm pani oma teenija raha

263 EKI kohanimkartoteek Hlj 313 (1002689).

264 Sandström, Harri 1996. „Lahemaa randlased“, Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 86-87.

265 Toms, Fredi 2013. Pedassaare küla, Kaarle talu. Raamatus „Lahemaa külaarhitektuurist“, Solnessi Arhitektuurikirjastus, Keskkonnaamet, lk 60-65, lk 62.

266 Köster Weinmani päevik 1886-19944, lk 22.

267 Kaarend, Erik. Laevanduse areng Käsmu rannas. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 16.

268 „Anna Leeno tütar Wiholast Teatmata Kinnitan...“ Kaarli talumuuseumist.

panka intressi kandma ja maksis talle seda igal aastal. 1925.a Tanel Romm suri ja pärandas oma varanduse mitmetele isikutele, kõigepealt 2000 Taani krooni (140 000 Emk) Harju Pargas. Väimeespoeg Joosep Ferdinand Meibaum sai oma pidada Kaarli renditalu.

1968. aasta EKM rahvaluulekogumisaktsioonil kõneles 1890. aastal sündinud selle küla Pärtli talu elanik Vilhelmine Kaukküla usutlejaile, et Sõela tähtkuju talvisest asetusest kahe kõrge talukuuse suhtes on näha, kas tuleb külm või soe kevad. See andis Mall Hiimäele osaliselt ainet artiklile „Palmse taevas“.²⁶⁹

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 11 inimest.

10. PIHLASPEA KÜLA

10.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Pihlaspea on küla käänulisel rannajoonel Vergi ja Pedassaare vahel. See küla (*Pylitzpe*) leiab mainimist aastal 1469, kuid juba viis aastat enne seda Sagadi ja Vihula mõisnike piirikokkuleppes.²⁷⁰

1699. aasta kaardi järgi elasid Pihlaspeal põhjast lõunasse neemenukist alates: Odo, Pilli Mikko Jürri, Otti Thoma Laur, Otti Thoma Matz, Pilli Mart, Ero, Annime Thomas ja Annime Ado. Neist kuus kuulusid Metsiku ja kaks Sauste mõisa alla. Nähtavasti oldi kalurid: Odo elas päris neemenukil, aga Pilli Mart ja Annime Thomas elasid rannast veidi kaugemal. Annime Thoma juurest läks metsatee mõisa ja kabeli juurde. Teine tee viis soode kõrvalt Lemuselja astanguni ja läks edasi juba Sagadi mõisa piires. Selle tee ääres (praegune Kõrve tee), Pihlaspea kabelist lõuna poole asus Lugg Sall („luhasalu“)²⁷¹. 1739. aasta adramaarevisjoniks oli Pihlaspeal Metsiku mõisal kümme talu, mis olid erinevas majanduslikus seisukorras. Neist 9 pidas sulast ja kõigil olid heinamaad, taludes oli 1 kuni 3 hobust, aga härgi oli vaid kahes talus.²⁷²

Pihlaspea lähedal keset (praegust) männimetsa oli 1727. aasta kirikuvisitatsiooni andmetel kabel, mis oli ühe teate järgi ehitatud aastal 1673. Poole sajandiga olnud see kabel päris lagunenuks ja pakkunud küla karjale kuuma ilmaga peavarju. Et uut kabelit ei saaks samal otstarbel kasutada, ehitatigi see keset küla, mitte enam kõrvalisse kohta, et karjapoisid ei saaks seda enam lõhkuda. Vaevalt hakkasid karjapoisid lõhkuma vaid 50-aastast kabelit, seetõttu on mõistlik oletada, et vana

269Hiimäe, Mall 2009. „Palmse taevas“ maa pealt vaadelduna, lk 136.

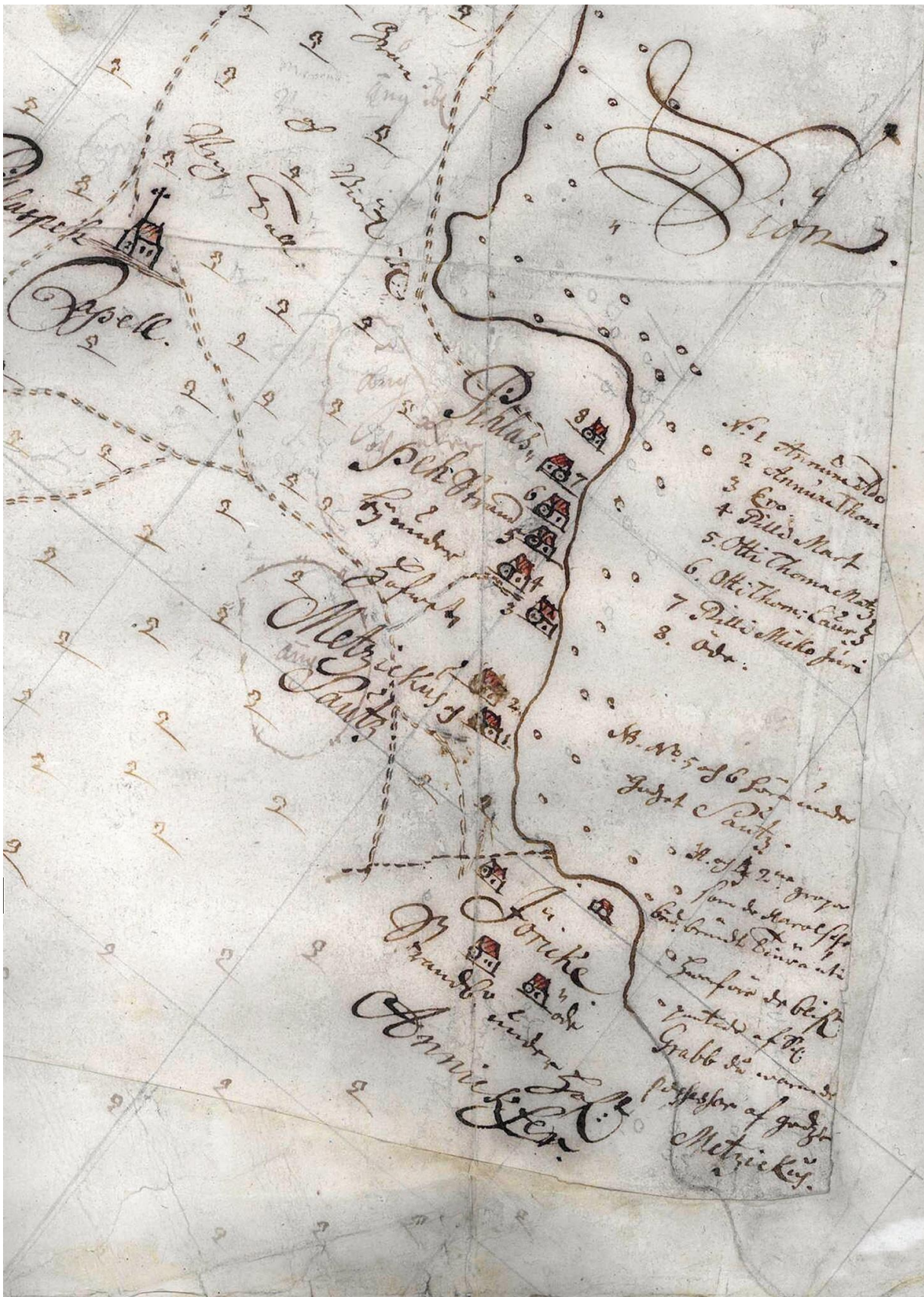
<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/araamat/2009/7hiimae.pdf>

270 Johansen, Paul 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Kopenhagen / Reval, S. 252; Tarvel, E. 1983, lk 37.

271 EAA.1.2.C-IV-121 leht 1 [Saggad Mätzikus och Saus] Kaart, 1699.

272 EAA.3.1.475. Revision im Jahre 1739. Revisionsakte des..., lk 269p.

kabel (sellest ka praegune nimetus Vanakabelinõmm) oli seisnud seal juba katoliku ajast. Rannast asus see kilomeetri kaugusel ja kajastub ka 1699. aasta kaardil.²⁷³

273 EAA.1.2.C-IV-121. [Saggad Mätzikus och Saus]. Tarvel, Enn 19383 Lahemaa ajalugu, Tallinn, Eesti Raamat, lk 211.

Joonis 20. EAA.1.2.C-IV-121 leht 1 [Saggad Mätzikus och Saus] Kaart Pihlaspeast 1699.

Sel rannakaardil viis tee Sagadi mõisast Pihlaspea kabeli juurde ja sealt Pedassaarde. Rahva teadete järgi olid selle kabeli aias kalmudel kivihunnikud peal.²⁷⁴ See kabel lammutati XIX saj algul, praegu on sellest järel vaid mõni kivine koht metsa all. EKM Rahvaluulearhiivis on mitmeid teateid kohtumistest vaimudega, kes Vanakabeli nõmmel kas ketrava naise või tõllas sõitvate sakste kujul ennast ilmutanud.²⁷⁵ „Vergist Pedassaare poole on vanasti olnud surnuaed. Mõni on näinud, et üks naine ketranud vokiga, mõni jälle, et saksad sõitnud tõllas, mustad hobused ees.“²⁷⁶

Pihlaspea kabel vajas 1827. a. taaskohendamist. Sagadi mõisnik Paul Eduard von Fock (1798–1884) lubas oma kuluga uue kabeli ehitada, kui tal lubatakse kabeli koht üle viia Eskule ja kasutada vana kabeli materjali. Eskule kabeli püstitamine hakkas tähendama, et seal said maetud vaid oma mõisa talupojad, kõigi teiste sinna matmiseks tuli mõisnikult taotleda eriluba. Enne 1845. aastat Pihlaspea kabel lammutati ning sel aastal ehitati Eskule uus kabel, kaugele ühendusteedest. Kogenud oma kabeli lammutamist, jõudsid Sagadi alla mitte kuulunud külad Pihlaspea, Jorika, Vergi, Mustoja ja Haili külaelanikud jätkata Pihlaspeal oma kabeliga. Jüri Lainevoos (1971) andmetel on Lorentz Horn, märgitud Haljala kihelkonna hingerevisjonil 1782 (EAA.1864.2.IV-4, lk 105) Koolimäe küla all, Jorika möldri poeg, Pihlaspea kabeli eeslaulja.²⁷⁷

Mainitud viie küla elanikud asutasid Pihlaspea randa uue surnuaia. Viimane, kuigi üsna metsistunud, on säilinud tänapäevani. Samasse ehitati ka väikese torniga puukabel, mis paraku ei omanud ametlikku abikiriku õigusi.²⁷⁸ 1892. aastast helises ka selles kabelis uus kell.²⁷⁹ Rannakabelite ja kalmistute paljususe tingis kihelkonnakirikute – Haljala ja Kadrina kaugus. 1840. või 1850. aastatest leidub Esku-Pihlaspea tee ääres Sagadi mõisa paigaldatud verstakivi.²⁸⁰

Kõrtsi talu maade suhtes tekkis kahekümnendate aastate keskpaiku mitmeid nõudmisi ümberkaudsetel talunikel, seda enam, et selles külas olid kõik renditalud piirimärkideta. 1926. aastal kaebas Pihlaspea rentnik Johannes Solman Annikvere piirkonnavalitsejale, et Kõrtsi talu rentnik ei laskvat seda teed teistel inimestel tarvitada.²⁸¹ Seitse aastat hiljem korraldas vallavalitsus ja märkis maha 14 Pihlaspea talu, ühe renditalu, surnuaia ja võrgukuuri kohad. Kõik teed pidid jääma läbikäidavateks. 13 Pihlaspea kalurit nõudsid surnuaia juurest külasse viiva tee avamist, kuna see tee on sada aastat vana.²⁸² Kohapidajatest elasid Pihlaspeal Juhan Linkgreim, Julius Einberg,

274 Robert Kleemann, projekt Radar. Ajalooline traditsioon Haljala kihelkonnast 1931. aasta suvel.

<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1507>

275 Lääne-Virumaa pärandkultuurist. Rakvere 2010, lk 114.

276 EKM ERA 269.

277 Tarvel 1983, lk 211.

278 ERA.T-76.1.13250. Esku kabeli ajalooline õiend. Riiklik Uurimis- ja Projekteerimisinstituut „Eesti Ehitusmälestised“, 1990, lk 4–6.

279 Köster Weinmanni päevik, 1892. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis.

280 Lääne-Virumaa pärandkultuurist. Rakvere, 2010, lk 120.

281 ERA.62.2.6963. Vihula vald, Metsiku mõis. Pihlaspea küla rendimaade korraldamine, lk 34.

282 Sealsamas, lk 86–86p.

Gustav Tommula, Robert Isop, Kristjan Vahlberg, Jakob Partsop, Jaan ja Juhan Ootsmann, Leida Trofimov, Josep Ripmann, Aleksander Sederholm, Johannes Josepson, Aleksander Sedenholm, Maria Kolk ja Liisa Veit.²⁸³ Kõik nad said 1932. aastal riigilt poolteist tiinu maad. Maamaksu suurus määrati kindlaks üheks aastaks. Lepingul oli märkus: „Anna Sederholm ei oska kirjutada, tema eest kirjutas alla tema palve peale Preem.“²⁸⁴

1940. aastal arreteeriti Pihlaspealt Johannes Kauge, kes saadeti Patarei vanglast 25. või 28. juunil 1941 tapikorras ühte Kirovi oblasti vangilaagrisse, kus ta suri.²⁸⁵ Tema sugulane Eduard Kauge sai 1951. aastal 25+5.²⁸⁶

10.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Juba 1699. aasta Metsiku ja Sauste mõisakaardil on Pihlaspeast veidi lõunas Pihlaspeast väiksem *Jöricke* küla, tähistatud nelja täpikesega. Arvatavasti oli see olemas olnud juba XVI saj, kandes teistsugust nime (1542 *Iddekull*, 1583 *Edeküll*, 1586 *Idipäh*). 1699 kuulus see Annikvere mõisale („Annikvere mõisa rand“). See on Jorika, Enn Tarvel on oletanud nime algupäraks „Jörgi“ või „Georgi“. 1782. aasta hingerevisjoni seisuga oli Jorikal 4 talu: Andrese, Mihkle, Vaabo (Wabbo) ja Tooma talud. Suurem osa neist olid lasterikkad ja neis elas koos kolm põlvkonda. 1816. aasta hingerevisjoni ajaks oli Jorikal taas neli talu, kuid nimedest olid jäänud Vaabu ja Tooma. 1834 aasta revisjonilehe järgi oli Jorikal juba viis talu, lisandunud Madi talu.²⁸⁷

Pihlaspea ja Jorika on kuulunud Metsiku mõisa alla, sellepärast käivad nendegi külade kohta rahvaluulekoguja David Bruhli sõnad: „1866. aastal, kui mina Metsikusse tulin, ei olnud Metsikus mitte ühte ajalehte. Nüüd [1895] on neli ajalehte: Wirmaline, Walgus, Sakala ja Linda.“²⁸⁸

Pihlaspea ranna esile tungivamast neemenükist otse põhja jääb Rüamadal, mitmete kalaliikide kudemispaik, kust on eri aegadel saadud võrkudega häid saake.²⁸⁹

Pihlaspea Vanakabeli nõmm ei ole olnud aga ainult suurte kivide asupaik ega vaimulugudega seonduv koht. Randlased on selle liivaselt maalt saanud hambavalurohtu hülgeheina. Uskumus oli, et hüljes annab hambavalupisiku kalale, inimene sööb seda ja saab valu. Kui aga hülgeheina lehtri kaudu suhu suitsetada, kaob hambavalu aastateks.²⁹⁰

283 Sealsamas, lk 45–46.

284 ERA.62.4.91. Vihula vald. Rendileping.

285 Vt Kommunismi kuriteod Eestis. Lisanimestik 1940-1990. Eesti Represseeritute Registri büroo, 2010, lk 342.

286 Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 3.

287 EAA.1864.2.VIII-127, lk 332.

288 E 21392.

289 Joonuks, Helmut 1969. Viru rannikul. Tallinn, Eesti Raamat, lk 47 .

290 <http://herba.folklore.ee/?menu=haiguse&hid=18>

10.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Pihlaspeal võttis meremees Eedi Timberman omale nooriku Viia Saaremaalt Lümandalt Nurja talust (viidatud dokumendis ekslikult Hiiumaalt). Tema õpetas Pihlaspea naistele uusi kudumikirju ja mustreid.²⁹¹ Viia ja Eedi kuulutati Tallinnas Pühavaimu kirikus maha 25. oktoobril 1909.²⁹²

25.märtsil 1939 lasti Pihlaspeal merre kohapeal ehitatud kahemastiline mootorpurjekas „Anna“. Laeva ehitaja ja omanik oli Johannes Uutmann (1867–1939), osanikuks poeg Eduard. Uus laev oli 60 jalga pikk ja võis peale võtta umbes paarsada kuupmeetrit palke ja propse. „Mida siin rannas ikka muud teha,“ põhjendas vana meremees uue laeva ehitamist. „Põld on vilets, kalad on kadunud. Peab katsuma siit ja sealt kokku kraapida, selleks ehitasingi laeva. Kuid minu mered on sõidetud. Poeg Eduard jääb sellele laeva kapteniks.“ Juba sügisel Johannes Uutmann suri.²⁹³

Pihlaspea on olnud kohaks, kus aktiivselt folkloori uuritud. Rahvaluulekoguja David Bruhl on kirjutanud M. J. Eisenile: „Vana halb naine suri Pihlaspeal ära, tuli ahju peale ja laulis. Tehti ahju peale ristid, pühiti luuaga jälgi, siis läks minema. Liisu Kuthbach rääkis – ta uskus neid kõiki tõeste.“²⁹⁴ Pihlaspea nimi on tänu oma sobivusele algriiimidega esindatud ka regilaulus: Karl Leetberg on pannud kirja kosjalaulu, kus mh juttu Pihlaspealt naise võtmisest. Rannatüdruku juurde mindi isegi läbi tormi.²⁹⁵

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 15 inimest.

11. VAINUPEA KÜLA

11.1. ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Vainupea on küla samanimelisel neemel. Vainupea randa mainitakse esmakordselt 1499. aastal Karula mõisale kuulununa²⁹⁶ ja aasta hiljem Harju-Viru meeskohtu istungiga seoses. Küla kuulus Haljala kirikukihelkonda.

Vainupea talumehed osalesid tõenäoliselt 1696. aasta novembris pärslastele kuuluva laeva „Püha Johannes“ röövimises ja süütamises. „Johannes“ oli Narvast väljunud laev. Toolse-lähedase Uhtju saare lähedal sattus see alus suure tormi kätte, jooksis saare põhjaosas olevatele karidele ja paanikasse sattunud meeskond põgenes paatides.

Eestis valitses sel sügisel juba suur nälg ning rannaelanikud, eeskätt Selja ja Kunda mõisa talupojad,

291 Lahemaa Teadusarhiiv. F 2, s. 412. Juline Olmann. „Rannarahva riietus Pihlaspea ja Vergi külades“, lk 4.

292 TLA.1463.1.25. Список обрученных оглашенных и браком сочетавшихся 1902-1909, lk 225р.

293 Postimees, 25 märts 1939, lk 1; Virumaa Teataja, 27 märts 1939, lk 3; Esmaspäev, 25 november 1939, lk2.

294 EKM E 21211.

295 EKM H IV 1 (1888), lk 48.

296 Tarvel, Enn 1983. Lahemaa ajalugu. Tallinn, Eesti Raamat, lk 79.

tõttasid laevavrakki rüüstama. Teade imelaevast, millel leidub palju väärtuslikku kaupa ning eriti ohtrasti head veini, levis kulutulena ja varsti sõudsid Uhtjule paadid Aseri, Mahu, Palmse, Karula, Vihula ning isegi Põlula meestega. Kui laev tühjaks sai, pisteti vrakile tuli otsa. Karula mõisa kubjas Tonti Jürgen ja Hatme Toomas sundisid teisi kaasa haarama, mis iganes võimalik. Vihula ja Malla meeste vahel arenes lahing.²⁹⁷

Vainupealt on üles kirjutatud regilaul „Põll põrmune“ (*Läksin küla kiigeella / Küla alla vainuella / Sääli oli palju poisisida / Enam noorida mehida...*) ja üks „Suure härja“ teisendeid²⁹⁸, mille koondversiooni paigutas Fr. R. Kreutzwald „Kalevipoega“, lähtudes suurel määral Virumaa regivärsitraditsioonist. Rahvalaulud pajatavad küla traditsioonilistest tegevusaladest: siin on merd, kus kalastatakse ja metsa, kust tuleb nii toidupoolis, jalatsid, küte, ravimid.

Eestimaa 1725.—1726. aastate suure adramaarevisjoni aegu on endiselt Karula alla kuuluv *Wainopaeh* arvestatava suurusega küla. Siin on neli maarahva soost kehvikut, 13 „ennast võõraks tunnistanud talupoega“, kelle maa suurus pole märgitud, ja 2 „kah võõraid“.²⁹⁹ Viimastel on nii soome- kui rootsipäraseid nimesid. Tähelepanu köidab alajaotus „perepojad“: vaid ühelt Vainupää talupojalt on üles kirjutatud poeg-pärija.

1782. aasta Neljandas hingerevisjonis on Vainupeal kuus majapidamist ja kahe peremehe nime (Mikko ja Paljaka)³⁰⁰ järgi võib oletada, et tegu on soomlasega ja neid võis olla teisigi. 1816. aastaks on külas 7 talu ja 12 maatameest, viimastest enamik juba vanemad mehed. Vainupeal on ka kõrts („Kõrtsi Jakob“) ja läheduses ka veski („Paju Weske Mart“, surnud 1813 Pajuveskist kujunes naaberküla).³⁰¹ 1834 aasta Kaheksandaks hingerevisjoniks on Vainupea küla palju jõukam, siin on endiselt seitse peret, igas peres on sulane ja tüdruk ja hulk lapsi, eriti tütarlapsi.³⁰² Üheksandaks Eestimaa hingerevisjoniks 1850 on nimedest taandunud soome ja rootsi element, välja on kujunenud Eesti rannaküla talunimedega Pootsmanni, Metsa, Parma, Pikkapõllo, jt.³⁰³

19. sajandi lõpus, kui vana puukirik oli lagunenu, toetas Aaspere ja Sauste mõisnik, Eestimaa rüütelkonna viimane peamees (alates 1902. aastast) parun Eduard von Dellingshausen Vainupeale rajatava uue paekivist pühakoja ehitust (vana vähemalt Põhjasõja-järgsest ajast). Arhitekt Rudolf von Engelhardti projekt on pärit aastast 1887. Historitsistlikus laadis kirikumõõtu kabelit ehitati

297 EAA.1.2.763. 1696 aasta novembris Virumaa rannikul Uhtju saarestikus karile jooksnud laeva St. Johannese röövimise ja põletamise uurimiskomisjoni (komissariaalkohtu) üldtoimik. Lk 30p, 61p –63, 180–180p.

298 EKM E A 846/7 (9) ja E A 849/50 (12) < Haljala khk., Vainupää rand -T. Lepp-Viikmann.

299 Eestimaa 1725–1726. aastate adramaarevisjon. Virumaa. Allikapublikatsioon. ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv / Tartu Riiklik Ülikool, 1989, lk 109.

300 EAA.1864.2.IV-4. Eestimaa Neljas hingerevisjon, Virumaa. Haljala, Kadrina, Rakvere kihelkond; 1782, lk 87.

301 EAA.1864.2.VII-105. Eestimaa kubermangu Seitsmes hingerevisjon. Virumaa, Haljala kihelkond; 1816 (237p–242p).

302 EAA.1864.2.VIII-127. Eestimaa kubermangu Kaheksas hingerevisjon. Haljala kihelkonna hingeloendid; 1834, lk 312p-314.

303 EAA.1864.2.IX-94. Eestimaa Üheksas hingerevisjon, Virumaa. Haljala kihelkonna revisjonilehed; 1850, lk 384p-390p.

aastail 1888 – 1893. Kivist torniga kirik pühitseti 25 juulil 1893.³⁰⁴ Läänud sajandi algul peeti Vainupea kabelis jumalateenistusi neli korda aastas. Paljudele oli eriti meeldejääv Vainupea abikirikus 1939. aasta leeripüha, kui altari ees oli palju saksa soost leerilapsi, mis oli nukker hetk, kuna juba samal sügisel tuli enamusel neist Eestimaa jätta. 1948. aastal Vainupea kabel suleti, kuigi mõnda aega peeti seal poolsalaja jumalateenistusi edasi. Peale sulgemist algas kiriku rüüstamine. Kõigepealt viidi minema laes rippunud laevamudel. Nõukogude paberites oli kabel kirjas kui peremeheta vara, hoone hakkas lagunema. 1950. aastatel viidi minema kabeli ukсед. Seejärel kadus kellatornist kell, harmoonium ja altar koos altarimaaliga. Ainult kantsel jäi alles.³⁰⁵ Kabel taastati pärast lagunemist 1990 (arhitektid Urmas Arike ja K. Langsepp) Haljala abikirikuna, samal ajal korrastati ka kultuurilooline kalmistu.

Teise maailmasõja alguseni oli Vainupea oluline halupurjekate väljumissadamaid.

„Kõrge kivine, paiguti ka puhas liivane merekallas,“ juhatas ajaleht Kodu 1913. aastal teed Vainupeale. „Metsa raiutakse siit igal aastal süldade viisi välja, aga kasvatatakse juurde ka. Silgupüügist elatab siin end suurem jagu mehi ära, lisateenistust otsitakse Soome randadest. Rannas on mitmel mehel oma purjelaevad. Pidudel käiakse siit Selja ja Võsu randa.“³⁰⁶ Mustoja elanik Vaike Petermann teab ka vana vabariigi aegsetest pidudest Uhtju saarel, kuhu sõideti kalapaadiga ja võeti mõnikord kaasa ka toolid ja isegi laud. Ühel Uhtju saare koosviibimisel tehtud pildil (V. Petermanni valduses) on ka jalgratas, mis viib kahtlusele, et pilt võib olla tehtud kusagil mujal.

Vainupeast sai XIX saj lõpuks Eestimaa sakslaste suvituskoht. Kolmekümnendatel aastatel oli Vainupeast Rakverre tuleval bussil rõhuv enamik sakslasi ja mõni üksik eestlane, Karepast Rakverre tuleval bussil oli aga täpselt vastupidi. Kolmekümnendail aastail oli rannamännikus Noorte Meeste Kristliku Ühingu pansionaat, kust alatihti lärmi kostis. Noormehed puhkasid juunis ja neidised juulis.³⁰⁷ (Praegu asub sellel paigal Vainupea Pansionaat Hostel.)

12. augustil 1941 pani Saksa 374. jalaväerügement („Kampfgruppe Klemm“) oma valveposti Vainupea tuletorni juurde.³⁰⁸ Mustoja Saksa rannakaitsepatarei tulistas sõja ajal alla Vene lennukeid. Kuid veidi enne 22. septembrit 1944 võttis pealetungiv Vene punaarmee selle küla lahinguta. Vainupea rannad kasvas Nõukogude ajal täis, sest piirivalve keelas seal liikuda.³⁰⁹ Rannakaitsepatarei jätkas eksistentsi ka Nõukogude ajal, tee takistati nii Vihula kui Eisma poole.

304 Vainupea.ee.

305 Linnas, lk 9

306 „Vainupää“. Kodu nr 12'1913.

307 Viru rannikul käib töö ja suvituslõbu kõrvuti. Maa Hääl, 28. juuni 1935, lk6.

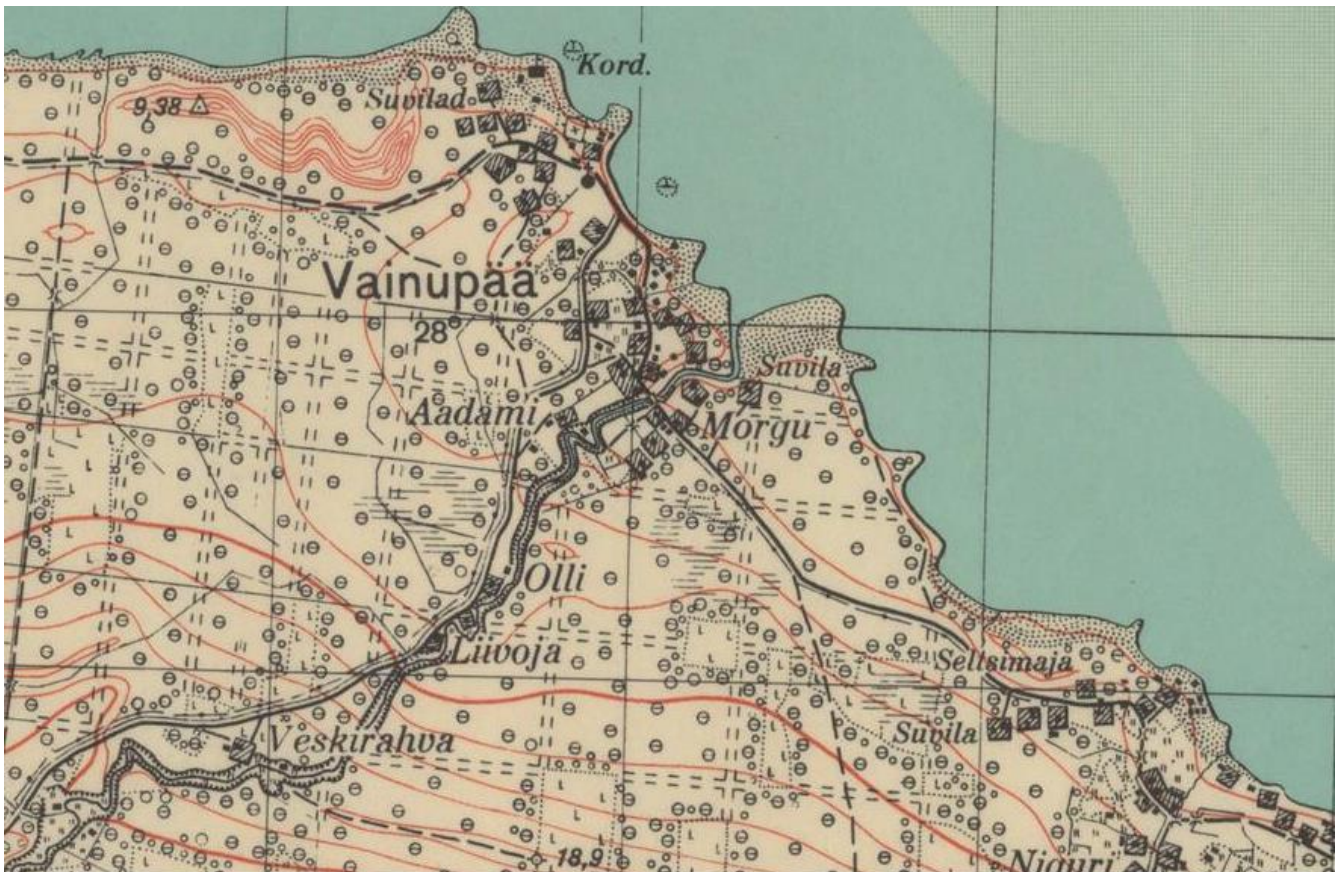
308 Artillerie-Regiment 207. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/ArtReg/AR207-R.htm>

309 Linnas, Tarmo 2001. Vainupea kabel ärkab ellu. Eesti Kirik, 21. september, lk 9

Joonis 21. Vainupea Mellini atlasel, 1804.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 40 inimest.

Joonis 22. Vainupea Virumaa kaardil, 1931.

11.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Vainupea nimi tuleb sõnadest *vain* : *vainu* 'külavaheline või -äärne rohumaa' + *pea* 'neem'.³¹⁰

Vainupea kabelit mainiti esmakordselt juba 1741. aastal. Tegemist oli ühega Haljala neljast abikirikust ja kandis nime Püha Johannese kabel. Selle kabeli juurde maeti Haili, Vainupea, Eisma, Karepa ja Rutja surnuid (vt ajalooülevaade).³¹¹

Vainupea huviväärsuseks on rahvajuttudega seostatud hiidrahn Kaarna- ehk Pruudikivi, mille alt põrgust rahvajuttude järgi teati vanasarvikut välja tulemas, et uurida, kas kurjus juba valitseb maailma või on kord endiselt headuse käes.³¹²

Vainupea ja Eisma vahel on üks kari, mis koosneb enamasti raudkividest ja ulatub kaugele mere sisse. Seda nimetatakse nii Rauskaneemeks kui Nagarinurgaks.³¹³ EKI kohanimkartoteegi järgi on seal väike oja ja seal käidi ujumas, kuna seal on kivide vahel madal rand (Haljala khk – Eisma).³¹⁴ Oja kutsutakse Liivojaks, ja kuna ülesvoolu asus ka Veskirahva talukoht, oli oja kunagi jõgi, millel võis pidada veskit. Nimetus „Nagarinurk“ on Niguri talu maade järgi.

11.3. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Kuna Vainupea oli populaarne saksa suvitajate seas, siis käis 1908–1911 sealseid maastikke pildistamas fotograaf Edgar von Cossart.³¹⁵

Vainupea meestel Lihtermannil, Tobrol ja Valteril oli 1924. aastal Soomest ostetud jants „Paala“, mille sakslased hiljem Saksamaale viisid.³¹⁶

Vainupeale on maetud kunstnik Richard Sagrits (1910-1968), kelle sünni- ja suvekodu asus Karepal Kalame talus. Luiteil kasvav rannamännik on jäädvustatud Roman Nymani (1883-1951) ja Günther Reindorffi (1889-1974) loomingus. Esimene töötas selles piirkonnas kolmekümnendail ja teine nii kahe- kui kolmekümnendail aastail.

12. VERGI KÜLA

310 Tarvel, lk 84.

311 EKM ERA II 198, 280 (4) Haljala.

312 Viru rannikul...

313 EKM ERA II 285.

314 http://heli.eki.ee/otsing/index.php?khk=hlj&d_info=na-no&om=es1&st=513229&a=41

315 EAA.1414.2.253. Wainopäh (Karula) maastikud.

316 Sandström, Harri, „Lahemaa randlased“, Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 97.

12.1 ÜLEVAADE KÜLA AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Vergi on küla samanimelise lahe ääres. Vergi nimeseletuse üks käibivaid versioone pakub, et nimi on tuletatud mõisnikusoo Virkes'ite nimest, mille ajalugu ulatub XIV sajandi lõppu. P. Johansen on oletanud, et asustus tekkis Verki XV saj keskel, 1462 on Vergi kohal olnud rootslaste talu ning 1469 on mainitud sadamat kujul *Wyrtschen porten*.³¹⁷ Viimane viitab „Viru sadamale“, mitte aga Virkes' sadamale. Rootsi murdesõna *verke* seostub kalastamisega, sõna on tähendanud kitsa lahe või jõe suudmes tarvitavat tõket, mille aukude ette pannakse rüsad ja mõrrad.³¹⁸

1553 on juttu Wirkese külast, kus Neeruti mõisniku Tonnies Lode talupoeg on maha löönud teise talupoja Jurgen Kemi. 1583 kuulus Neeruti mõisale Vergi kuue adramaa ja rannaga. See on küllalt suur rannaküla. 1699 aasta kaardil on Vergi (Wörcke) kohal ainult neli täppi. Liina Heinvere on oma raamatus täppide paigutuse järgi ka osutanud, kus need tänapäevasustusega võrreldes võisid olla: esimene majapidamine asus kõrtsi kohal, teine suitsutsehhi kandis, kolmas kordoni lähedal ja neljas praeguse Lamba-Ada juures [Tihase tee ääres sadama poolt 5. talu].³¹⁹

1723 on Vergis märgitud 8 peret ja 1738 11.³²⁰ 1732. aasta adramaarevisjoni aegu kuulus Vergi veel Neeruti mõisale.

1757 on Vergi ikka veel puhas soome küla, mittesoomlasi on seal tühine vähemus.³²¹ 1782. aasta adramaarevisjoni aegu Vergit Vihula mõisa külana ei märgitud, küll aga 1816. aasta omas. See tähendab, et Vergi hakkas Vihula mõisa alla kuuluma XIX saj alguses.

Vergi külas asus XIX sajandi algusest peale piirivalvekordon. Novembris 1828 leidsid randrüütliid Käsmu Palganeemelt kolm paati soome salakaubasoolaga. See sool viidi Kunda tolliametisse. Seda salakaubavedu arutati Viru-Järva meeskohtus 12. veebruarist 17. detsembrini 1829. Üle kuulati ka Vergi ja Jorika talupoegi. Selgus, et Vergi küla mehed Vanapere Juhan, Jaagu Madis ja kunagise randrüütli poeg Otto Strandell randusid novembriööl kange tormiga Palganeemes. Nad toonud Sepa Mardile viina, jootnud ta täis ja peitnud siis soola tema aita. Kuigi salgasid nii käsmukad kui vergilased, selgus lõpuks, et Marti ei ole täis joodetud, vaid ta on ise aidanud Vergi mehi soolakotte vankrilt maha tõsta. Ühtekokku määrati vergilastele trahviks tasuda teenistuseta rannatalupoegade jaoks ulmeline summa 696 rubla ja 37 kopika väärtuses.³²²

7. detsembril 1848 tutvus Eestimaa poolbrigaadi (*Estländische Halbbrigade*) komandör Vergi piirivalveputka soojustusega ja leidis selle ebapiisava olevat. Suvel 1853 parandati veel Vergi

317 Est-und Livländische Brieflade T I, 1857, Reval, Kluge, Nr 276; Paul Johanseni seletus: Johansen, Paul 1951.

Nordische Mission. Revals Gründung und die schwedensiedlung in Estland. (Kungl. Vittehets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Stockholm.

318 Kohanimeraamat 2016. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, lk 749.

319 Heinvere, Liina 2010. Vergi ja Pihlaspea. Kalurikülüst merele. Vergi. „Lamba-Ada juures“ on praegu samanimeline restoran.

320 Tarvel, Enn 1983. Lahemaa ajalugu. Tallinn, Eesti Raamat, lk 77.

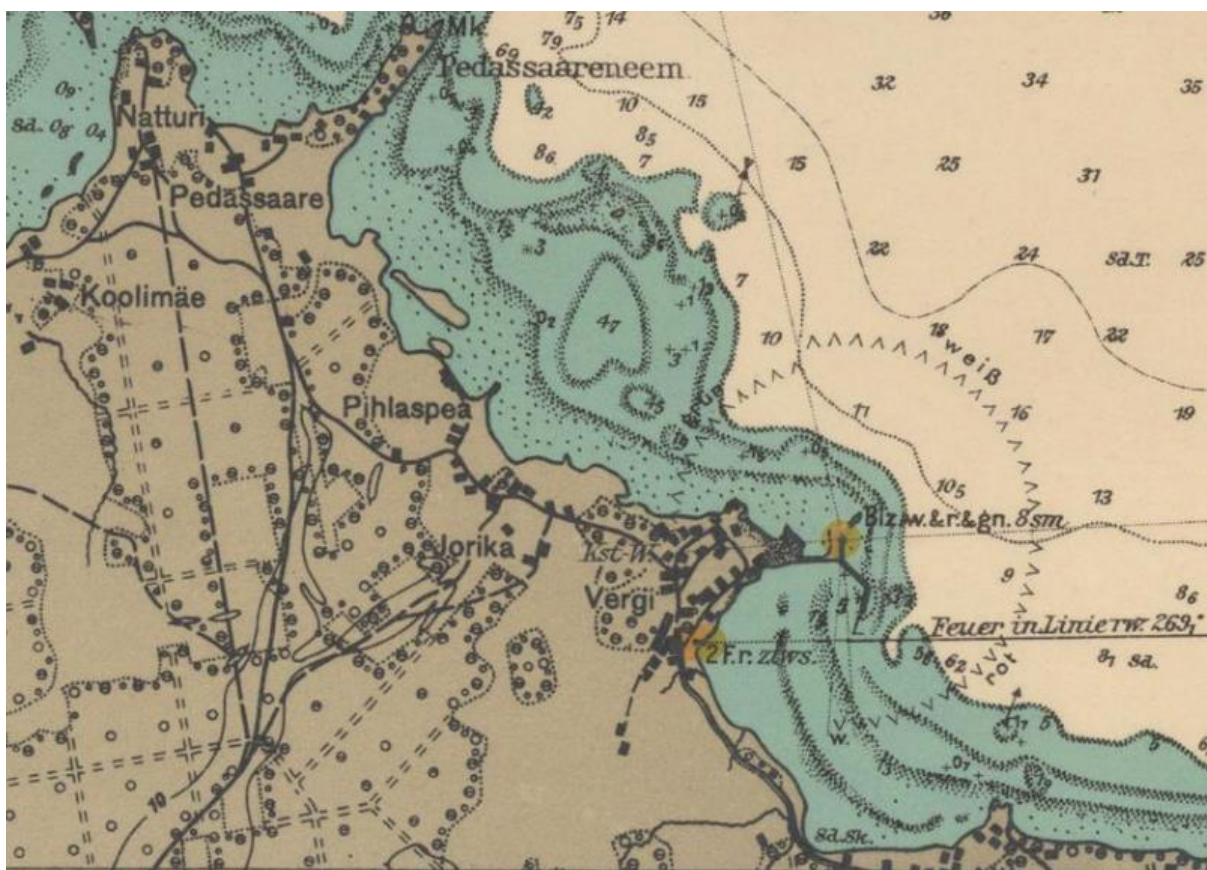
321 Tarvel, lk 144.

322 Pikamäe, Alice 1991. "Virumaa Palmse valla Käsmu küla ajalugu". Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 21–23.

piirivalvemaja laudu-toole ja vahtkonnaruumi.³²³

Vergi külast annab andmeid Esku kabeli kirikuraamat. Keskmise abiellumisvanus on 19,5 aastat nagu kõikjal Eestis. Pastori ülestähenduste järgi paistavad vergilased olevat usinad kirikuskäijad, kirikumaksu tasumine taludes on korrapärane heal aastakümnel 1860-70. Siis on Vergi kuulunud Vihula mõisa alla.³²⁴

Novembris 1905 põletasid Johannes Pentsop ja Johannes Veit maha Vergi piirivalvekordoni hoone. Vergi ranna kaudu üritanud Soome põgeneda ka Päite kooliõpetaja Uustalu, kes oma vägevates kõnedes nõudis 1905. aastal õigust ja mitte vägivalda. Kuid rahva kuulduste kohaselt uppunud õpetaja talvetormis. Kui karistussalgad mööda maad käima hakkasid, siis ei unustatud kordoni põletamise süüdlasi otsida. 1906. aasta 1. jaanuaril tuli karistussalk Loobu mõisniku Nicolai Dellingshauseni saatel Vergile. Nõutud otsekohe põletajate väljaandmist. Kuna seda ei tehtud, lasknud Loobu Nicolai vastutasuks süüdata Ankru talu, kus arvati olevat süüdlasi, kus aga tegelikult elas üks lesknaine kolme lapsega. Toakraami lastud ainult välja tuua. Hiljem käskis Vihula mõisnik Schubert külarahvast selle maja taas üles ehitada.³²⁵

Joonis 23. Koolimäe, Natturi, Pedassaare, Pihlaspea, Jorika ja Vergi 1942. aasta Saksa sõjaväekaardil ERA.T-6.3.1233.

323 EAA.29.3.121. Akte in Klagesachen des Kommandeurs der Estländischen Halbbrigade der Grenzwahe wider die Gutsverwaltung von Viol auf mangelhafte Beheizung des Kordons Werki. EAA.29.3. 2863. Akte betreffend die Reparatur der Wohnung der Unterbeamten der Grenzwahe unter Werki in Viol, 1848–1853.

324 Haljala kogudus. Personaalraamat II. Käsmu, Esku ja Vainupea ...; EAA.1224.1.237; 1860-1870, lk 190-195.

325 Radar, Haljala kihelkond, 1905; Köster Weinmani päevik. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis, lk 29.

Vergis ehitati kaljas „Hildegard“ (1895), kaljas „Kass“ ja „Grete“ (1898). Altja Paarma Vana (Gustav Rommann) ehitas Vergi rannas 3-mastilise kahvelkuunari (jantsi) „Suits“ 1902. aastal.³²⁶

Vergi põhjaranna ehitusplatsil pandi esimese laeva kiil maha 1909. aastal. Seal sündis marssseilkuunar „Mercur“. 1912. aasta kevadel alustas Johannes Uutmänn (Matsu Taat) seal jantsi „Saturn“ ehitamist. Selle osanikud olid lisaks Uutmännile ka Vihula ja Vanamõisa mõisnikud. Meistriks kutsuti saarlane Peeter Himmist. Sama aasta sügisel külmade tulekuga jäi ehitus pooleli. Vette lasti laev 1913. a jaanilaupäevaks. Veeskamistalgute söögid ja joogid olid väga rikkalikud. Laev traageldati üles Vergi lähel kolmemastiliseks kahvelkuunariks. „Saturn“ hakkas peagi tegema kohalikke sõjavedusid. Saksa okupatsiooni ajal jäi „Saturn“ Käsmu lahe talvituspaigale. Sel ajal müüs Matsu Taat oma laevad soomlastele Vene rublade eest, mis peatselt kehtetuks muutusid. 1930. aastal nähti „Saturni“ Londonis veel täiesti korras olevat.³²⁷

Matsu Taadi kompanjonid alustasid Vergi saarel Eesti Vabariigi algusaastail järjekordse suure purjelaeva ehitust. Vergi lahes olid parajal sügavusel 2 suurt rändrahnu, kuhu laevaehitajail oli veeskamise ajaks hea giinid kinnitada. Nii polnud karta, et suure laeva vette laskmise ajal võiks ankur järgi anda. Uus laev veesati 1924, see oli neljamastiline kahvelkuunar 320 brt ja sai nimeks „Leola“. Selle laeva eluiga kujunes vaid üheaastaseks, sest juba järgmise aasta sügisel sõitis Saksa aurik sellele Kieli-Viiburi reisil tagant sisse. Kolmemastiline kuunar „Kadri“ ehitati 1916 Vergi saarel, Matsu Taadi väimees Kuurmann lõpetas ehituse. Samas ehitati Leola (1924; Matsu Taat ja kompanjonid). Mõlemad sattusid õnnetult Saksa auriku / kalalaeva otsa. Viimased Vergis ehitatud laevad olid „Lennuk“ (1928) ja „Phonix“ (1931).³²⁸

1934. aasta hilissügisel toimus Vergis suurem jälitusoperatsioon salapiirituse vedajate vastu. Reede, 2. novembri õöl varitses Võsu rajooni piirivalve rannal kivide varjus salapiirituse-vedajaid, kes tulid oma 180 liitrit välismaist päritolu salapiiritust paatidesse laadima. Vedajad olid piirivalvele kõik ammu tuntud. Kuus meest põgenesid metsa oma pelgupaikade poole, piirivalvurid neil kannul. Piirivalvurid tegid metsas hoiatuslaske, kuid pagejad seisma ei jäänud. Nüüd lasti inimeste pihta: kontrabandist Artur Martinson langes surnuna ja Elmar Pilt raskelt haavatuna – temale tungis kuul selga. Kolmas põgeneja, Leks Kiigalott saadi kätte politsei teenistusköera abil. Martinson ja Kiigalott olid kohalikud, Pilt oli Rakverest ja neilt saadi kätte kokku ligi nelisada liitrit väljaspool Eestit toodetud piiritust.³²⁹ Sama Kiigalott läks hiljem talupidajaks Haljala valda Vanamõisa ja eestistas oma nime Lainevooks.³³⁰ Vergis asub Kiigaloti kalurimaja.³³¹ Maja asub Lamba-Ada talu

326 Tarvel, Enn 1981. Altja. Tallinn, Eesti Raamat lk 28. <http://www.estonia360.ee/panorama/vergi-sadam-vihula-vald-laane-virumaa/>

327 <http://www.estonia360.ee/panorama/vergi-sadam-vihula-vald-laane-virumaa/>

328 Kaarend, Erich. Laevanduse areng Käsmu rannas, lk 12–13. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis.

329 Lahing salapiiritusevedajatega. Postimees, 9. november 1934, lk 4.

330 Metsik peksmine Haljalas. Uus Eesti, 18. märts 1936, lk4.

331 Välja, Leele 2005. Lahemaa rahvusparki kaitsekorralduskava alusuuringud. Vergi. <http://www.keskkonnaamet.ee/public/Vergi.pdf>

läheduses (nimetatud Kullerkanni Ada järgi, kes seal pidas väikeseid lambaid.)

Kuid merel ei käidud sugugi ainult salapiirituse pärast. 1936.a märtsis ilmusid rannast 12-15 km kaugusele poegima suured hülgeparved. Hülgepoja naha eest maksid ülesostjad kuni 10 krooni.³³² Vergi mehed olid märtsi keskpaigas 1936 hülgejahile läinud, kuid jää hakkas liikuma. Jäätükil triivisid nad Uhtju saare randa, kust suure jäärüsi tõttu ei pääsetud enam kuhugi, sest see oleks paadi purustanud. Kuus meest elas üle kauaks meelde jäävaid külma- ja näljapäevi. Neil oli küll püügiltsaadud kuus hüljest, kelle liha konsumeeriti nädalaga ja teisel nädalal polnud neil enam süüa. Nad valasid paadimootori süüte juures tarvitavat piiritust priimusesse ja keetsid nii kala. Aprilli esimestel päevadel saadi nii palju vaba vett, et koju sõita.³³³

Joonis 24. Uhtju saared Eesti Veeteede Ameti merekaardil, 2015.

18. märtsil 1938 jäi kadunuks veel üks Vergi hülgeküttide seura mootorpaat, sest tuul hakkas ulgumerel jääd purustama ja ajama rüsi kõikjal selles piirkonnas Viru ranna poole. Kuid jää peal oli hülgeid massiliselt.³³⁴ Tõenäoliselt jäid need mehed halva ilma puhul „aplaagrisse“: paat keerati tuule varjuks serviti ja toestati jäätükkidega, aeti lund ja jääkilde varjule juurde. Niisugusel sunnitud peatuspaigal jää peal võeti välja väike ahi, millesse kartulikotist valati puusütt. Kui süsi tulerauaga

332 Hülgeparved Soome lahel. Postimees, 6. märts 1936, lk 2.

333 Nälgivad kalurid jääpangal. Postimees, 8 aprill 1936, lk 3.

334 Hülgeküttide laevastik jäi tormi kätte. Postimees, 19 märtsil 1938, lk 6.

põlema süüdatud, siis peagi võis malmpaja või tiigli uunile panna ja asuda sööma kaane all praetud rasvast hülgeleha.³³⁵ Nagu sama leht kolm päeva hiljem teatas, olid mehed kolm päeva Uhtju all tormivarjus ja hülgeid kätte ei saanudki.

Tihti said kalurite kannatused hea rahaga tasutud. 15.–18. septembril 1935 püüdsid Vergi kalurid oma vetest kokku 2000 krooni eest angerjaid. Need kalad olid sügistormide eest ranna lähedale pakku tulnud, kus sattusidki püünistesse.³³⁶

Vergi tuletorn ehitati 1936–37. aastatel, eelarve oli 3054 krooni.³³⁷ Vergi oli kolmekümnendatel arenenud küla kahe kasutatava telefonipunktiga (Vergi Posti-telegraafiagentuur ja ETK), lisaks veel eratelefonid.³³⁸

Vergi viimase piiritusevedaja, Käsmu merekooli kaugsõidutüürimeeste klassi lõpetanud Artur Summataveti paadi konfiskeeris merelt NKVD ja 3. detsembril 1940 lasti mees maha süüdistatuna riigi reetmises, mida ta ei olnudki kunagi teenida tahtnud. Küla pärimuse järgi maandus Punaarmee ühemootoriline hävitaja La-5 küla lähedal jääs. Lendur konvoeeriti Rakvere komandatuuri ilma jalatsiteta. Lennuki kokpit oli veel palju aastaid Rünkluse mäel (Nemrat Küti suulistel andmetel).

31. märtsil 1949 kogunes Vergil kaluriartelli „Murd” initsiatiivgrupp. Arnold Pentsop määrati lülivanemaks kalapüügi alal. Püügiplaaniks aasta lõpuni määrati 2550 kg, kuid üsna keskmine kala-aasta sellise suure püügiplaani seadmist ei õigustanud.³³⁹

Elekter jõudis Verki aastal 1963. Nõukogude ajal jätkati Vergi kalasadama ja kalasuutsutustsehhiga (1971), mil see andis tööd paljudele ümberkaudsetele küladele, alguses M. Gorki nimelise ja siis S. Kirovi nimelise kalurikolhoosi raames. Selle hoones on praegu OÜ Eswire.

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil külas 81 inimest.

12.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST PAIKADEST

Vergi küla on seoses sadama ehitusega kolinud umbes kilomeetri võrra mere poole – enamuses osas Sadama teest ja Kooli teest kasvas 1938. aasta kaardi järgi riigimets, asustust aga oli praeguse Tihase tee piirkonnas.³⁴⁰ Metsane külaosa Rünkluse (Rüütlaste) mägi algab üsna sadama juurest. „Randrüütlikeks” kutsus rahvas tsaariaegseid rannapiirivalvureid – seal oli nende vaatluspost.

Propside laadimise muul suubub Tagaranna põhjaossa. Metsanurga talust 400 meetrit lõuna poole, Oja jõe ääres praeguses metsas asus vergilase Asta Ringi mälestuste järgi 1930. aastatel Naerismaa talu, kus samuti on tulevahetuses langenud piiritusevedaja. Rahvapärimuse järgi asusid ka Vergi

335Lahemaa Teadusarhiiv, 2.449. Vanade hülgeküttide juttu videviku veedul üles märkinud Harri Sandström.

336Rikkalik angerjasaak Viru rannikul. Postimees, 20. september 1935, lk 3.

337ERA.66.17.2094. Vergi tuletorni ehitustööde eelarve.

338Liinamäe, lk 32.

339LVMA.667.1.44. Kaluriartelli „Murd“ üld-ja juhatuse koosolekute protokollid.

340ERA.31.3.8814 leht 74. Virumaal, Vihula vallas, Vihula mõisa, kinnistu nr. 154 riigistatud maadest eraldatud maakoha Vergi sadam nr. A 109 plaan.

Tagarannas oma suured “titekivid” nagu Altjalgi, kuid need viidi kolmekümnendate lõpul sadama kaldakindlustuste ja muuli ehituseks. Samal ajal kasvas Tagarand täis. See oli hea piirkonnas olnud Voore talule, mis sai sealt rannakarjamaid.³⁴¹ Vergi poolsaare põhjaosas on siiski säilinud Pikakari-nimeline koht, mis oli orientiiriks merelt tulevatele paadimeestele.

341Nimrat Küti andmed.

L. Odre 1975

Peremärgid. Vergi küla Haljala khk.
 (ERM KVS lk. 1214 Vergi algkool 1932.a.
 "Lüigatakse puumärke ainult kalapüügiriistadesse
 omaniku nimetähtedega".)

B	Reinutoa Reintahl, Kustav 5	//	Õünka Albrecht Heinsar + 1968 4683430 29
A	Liiva Albert Türipsal 6 4673422	K	Ranna Albert Kriiva 31
1	Leete Pahverk, Julius 1903 - 1959 11 4689413	∞	Männiku Leoni Steinberg 32
Π	Mulgu Liisa Türipsal 1863 - 1951 (varem Altja k. Mäekõrtsi) 9	∞	Metsa (Metsavahi) Julius Nakström + 1900 4683433 33
↕	Paadi Aili 14	T	Sepa 34
X	Tihase ja Kopliotsa Aleksander Tihane + 1947 2 ja 28	JT	Sepa Joosep Teinmann 34a
///	Kirde Al-der Toome 22	ƒ	Turja Laisru + 1972 4689432 37
↕	Tülli Jaan Pöör + 1940 23	Y	Turuoja Anton Uustalu + 1964 4673433 41
S	Kärka Jakob Sepp 1888 - 1967 12	X	Nairismaa Anton Kolk + 1935 43
∪	Kiigaloti Anna Kiigaloti + 1940 24	X	Allika 44

Joonis 25. Vergi küla peremärgid Lembit Odrese käsikirjalises uurimistöös „Lahemaa

peremärgid“, 1975. Eesti Rahva Muuseumi kogu.

12.2. ÜLEVAADE KÜLA KULTUURILOOLISELT OLULISTEST ISIKUTEST

12. oktoobril 1940 natsionaliseeriti ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Johannes Varese allkirjaga vergilase Artur Suvimetsa laevaühing “Liivi”. Suvimets arreteeriti koos kamraadiga poolteist kuud hiljem, meestele mõisteti 8 aastat vangistust, Suvimets hukkus vangilaagris. 1941. aastal arreteeriti veel Vergi inimesi ja 1949 küüditati sealt kaks suurt peret.³⁴² Vergi kooli matemaatikaõpetaja Otto Väinsalu oli sunnitud metsa minema seetõttu, et üks ta õpilastest oli Stalini portreel silmad peast välja torkinud. Ta langes Kone punkrilahingus 9. juulil 1945.³⁴³

Vergist Voore talust on pärit silmapaistev noor sõjamees Soome Jätkusõjas – Anton Vammus, kes detsembris 1943 astus 18-aastase vabatahtlikuna Soome mereväkke. Ta vangistati N. Liidu võimude poolt juba 1944, kuid alles 1946. aastal mõisteti talle 25+5 aastat, ta oli sunnitööl Magadani kullakaevanduses. Vammus vabanes alles 1958. Edasi töötas Vammus Toila kalakombinaadis, Põhja Kõrgepingevõrkudes, Tallinna raudteedepoos ja Ekskavaatoritehases, ta suri 1996.³⁴⁴ Kaasajal elav pärimuskandja on Arnold Tomula (sünd 1923).

13. VÕSU ALEVIK

13.1. ÜLEVAADE ALEVIKU AJALOOST JA TRADITSIOONILISTEST TEGEVUSALADEST

Võsu on rannaküla ja hilisem alevik Käsmu lahe põhjaservas.

Võsut on esmakordselt mainitud 1510, küla ja perede kohta on teateid 1586. Müügiüriku 1510. a on nimetatud peresid Võsu ja Eru randades (*de Gesinde am Strande Wöso und Ergho*).³⁴⁵ Üldiselt seostatakse Võsu nime teket alamsaksakeelse sõnaga *fosen* (oja) või et Võsu on nime saanud Võsu jõe (1534 *Fassenbek, Wesenbeck*) järgi, mille nime lähtekohaks oli võsa.³⁴⁶ Kuna „Fassenbeck“ annaks kokku kaks alamsaksakeelset sõna (oja + oja), pole tõenäoline, et tol ajal tehti selliseid keelelisi konstruktsioone. Seega peaks lähtekoht olema „võsa“.

1534. aastal sõlmisid Palmse mõisnik Diderick Metstacken ja Uusküla mõisnik Marcus van dem Berge kokkuleppe, milles Võsu oja ääres asuv põld ja heinamaa pidi kuuluma Palmse inimestele. Sama mõisa põllud ulatusid Sae taluni, *incl.*, ja ranna talupojad kasutasid Võsu jõe silda.³⁴⁷

342 Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 3. Vt ka:

Natsionaliseeritud laevandusettevõtete nimekiri. Riigi Teataja, 25'1940, lk 271.

343 Neljandik, Triin 2007. Pärandkultuur metsas. Oandu. RMK, lk 55.

344 Vabaduse eest. Soomepoiste lühielulood. Tallinn, Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus, 1997 (lk 376).

345 Tarvel, Enn „Lahemaa ajalugu“ Tallinn 1983, lk 71.

346 Kohanimeraamat 2016, lk 794.

347 EAA.858.2.590. Dyderick Metstacken zu Palms (Palmse, Kadrina) und Marcus von dem Berg... [Eestimaa

Põhjasõja ajal ehitatud talitee Võsust Rakvere poole See oli liikunud Võsult algul Esku poole, siis Villandi ja Metsiku küladest läbi Rakvere poole.³⁴⁸ Selles piirkonnas jäävad ette mitmed sood ja tee, kui see ka kunagi oli, on hävinud.

XVIII sajandi algul tulid Võsule viis perekonda – põgenikud katku eest. Nad said Palmse paruni von der Pahleni käest maad ja rajasid talud praeguse Võsu idapoolsesse otsa jõe äärde.

1725. –26. aasta adramaarevisjoni andmetel elasid Võsu külas viis talupoega: Menniko Tönno, Wollmer Jürri, Talli Andres, Reino Jürri, Micko Mick ja Pello Jahn. Nemad võiksid olla olnud Reinu, Mikurahva ja Pällu talu alusepanijad. Vabadike hulgas olid Kingo Jahn ja Saeweske Mart.³⁴⁹

1777. aastaks olid Võsul nii saeveski kui jahuveski. Hilisema Võsu abimõisa lokaliseerib E. Tarvel „saeveskist edasi, Võsu jõe paremal kaldal suudme lähedal“.³⁵⁰ Jaanioja jahuveski esimeseks teadaolevaks möldriks oli Muike külast ühes naisega Võsu Jaaniojale kolinud Jakob Muik. Muigid on esi-isadeks Meikarite suguvõsale. J. Muik on maetud Ilumäe kabeliaeda ja tema rahupaika tähistab rõngasrist tekstiga: „Siin magab Janioja Mölder Jakob Muick wanna 71 A-stad on surnud 1796 astal.“ Võsu jõe oli ehitatud veskeid mitmes paigas: Sael, Ligedamal, Lavikul ja Oruveskil. Aastail 1775–1777 ehitas Palmse mõis Võsule telliselöövi, kus toodeti põhiliselt katusekive. Suuline pärimus on selle paigutanud nii Vanaasemele, Ligedamale kui Kalaojale. 1895.a taastas mõis vahepeal soikunud tellisetootmise. Jaanioja vabrikuplatsi katsid kuivatushooned. Võsul põletatud tellised varustati tuntud pitsoriga *PALMS*. Tänapäevaks on see koht suvilakruntideks jagatud, kuni 2007. aastani oli alles vaid pitsustriga korsten. Telliste transpordiks ehitati vabriku juurde mereranda sadamasild ja raudtee. Telliskive põletati 14 kambriga Hoffmanni ringahjus, mille välismüür oli paekivist ja sisevooder tellistest. Ahju ühe kambri mahutavus oli 7500–8000 tellist.³⁵¹

1777. a ehitas Palmse mõis Võsule Vergi tee ristmikule kõrtsi. 1880. aastast kandis see nime Hôtel de la Baltique. Talupojad pidasid suvitajate transportimiseks hobuseid, edasijõudnum talumees Joosep Paulson oli neid suuteline rakendama ka tõldade ette, pidades kodutanumal isiklikku tõllakuuri.³⁵²

1835. aastaks olid Võsu talupojad omale perekonnanimed saanud. XIX sajandi algus tõi teisigi muutusi. Eesti maastikult tuntud rehetared hakkasid 1844. aastal asenduma korstnaga majadega, nende ehitamist soodustas parun von der Pahlen ise, andes ka tarvilikku nõu.

Tabel. Võsu peremehed 1816. ja 1834. aastate hingerevisjonides, talude ja nende omanike nimede

Ülemaakohus. Major Jacob Mack Duwall Erbherr auf Saggad (Sagadi, Haljala) und Uusküll (Hof und Dorf Uusküll früher beim Dorf Saggad belegten, jetzt verschwunden...) 1664.] Koopia piirikokkuleppest.

348<http://www.folklore.ee/radar/story.php?area=Haljala&id=1517> Projekt Radar, Toomas Eintrei.

349Eestimaa 1725–1726. a. adramaarevisjon. 3. koide, Virumaa : allikpublikatsioon. Tallinn, Arhiivide Peavalitsus.

350Tarvel, lk 45.

351Lääne-Virumaa pärandkultuurist. Rakvere, 2010, lk 116.

352Heljas, Mari-Anne 2009. Võsu rahvas ja tema lugu. Tallinn, Grenader, lk 13–18.

vahel võib esineda erisusi:

	Seitsmes, 1816 a hingerevisjon. Virumaa, Kadrina kihelkond. EAA.1864.2.VII-106; 1816, lk 410p – 423p	Kaheksas, 1834 a hingerevisjon. Virumaa, Kadrina kihelkond. Kadrina kihelkonna hingeloendid; EAA.1864.2.VIII-129; 1834, lk 498p–502p. Samuti Kadrina kihelkonna nimepanemise raamat (1835), EAA.1864.2.VIII-130, lk 267p–271p.
1.	Sae Gusto	Sae Gusto (eelmise poeg, s. 1800) / Gusto Greenwald
2.	Toma Jürri	Toma Jürri (eelmise revisjoni andmetega võrreldes peaks olema juba 50-aastane)
3.	Pello Josep (Pello Jahn teises talus)	Pello Josep (eelmise poeg, s. 1801) / priinime sai Pällo talus Vesso Hans
4.	Jahn Jako	Josep Jahn sohn (s. 1803)
5.	Kingo Samel	Jakob Kingsberg
6.	Reino Hans	Reino Tönno / priinime sai ta poeg Gusto Reinberg
7.	Muik Meniko Ado	Janioja Jakob Muik
8.	Lemoselja Daniel	Daniel Lemosilla / Liholm
9.	Lepispe Gusto	Leppispä Gusto
10.	Maddis Hanso	Maddis Hans Jacobs sohn
11.	Keso Koltsi Jacob	Koltsi Adam
12.	Koliako Ado	Kolokse (Koljaku ekslik nimekuju) Ado
13.	Simona Ado	Jakob Trangman
14.	Korjose Johan	Korjose Johan ja Jacob
15.	Janioja Johan	Janioja Johan / Johan Muikmann
16.	Meniko Mick	Meniko Ado

Tabelist selgub, et kahe hingerevisjoni vahelise 18 aasta jooksul on põlvkonnvahetus toimunud enamikes taludes: uus peremees on saanud võimu. Seejuures kajastub nimedes tahe „olla saks“, mis neil aegadel tähendas edasi jõudmise püüdu: Siimonist sai Trangmann, Muigist Muikmann, Lemoseljast Liholm, Reinost Reinberg ja Kingust Kingsberg. Korrektiivse talude arvus tegid nii mõis kui talupoegade elulaad ise: mõnigi Võsu talu kadus kaardilt seoses raskete aegadega, kuid

- 1) tallu võis tulla teise nimega peremees, sest vanal oli vaid kaks tütart (Lemoselja talu);
- 2) ei jõutud renti maksta või töö mõisa ja enda jaoks oli üleliia raske (Miku talu Toma Jürri nimi kadus XVIII sajandi lõpul allikatest).³⁵³ 1816. aastal on talupoegi, kellenimelisi 18 aastat hiljem enam Võsul pole loendatud: Pistoja Josep (läks Neerutisse), Uetoa Jacob viie lapsega, Mustoja Gusto.³⁵⁴ M-A. Heljase hinnangul on Reino talu kui Võsu jõe kõige suudmepoolsem koht põlistalu, arvatavasti võis Võsu esmaasukate elupaik olla just seal.³⁵⁵ Sel ajal ei olnud praegust peatänavat, Mere tänavat veel olemas. Ala alates praegusest Kalda tänavast mereni nimetati Reute nõmmeks.³⁵⁶

³⁵³Andmed talude kohta: Heljas, lk 24–25, 27, 85–86.

³⁵⁴EAA.1864.2.VII-106. Eestimaa Seitsmes adramaarevisjon. Kadrina kihelkond; 1816, lk 416p, 419p.

³⁵⁵Heljas, lk 23.

³⁵⁶Isop, lk 20.

1848. a algas Võsul talude päriseks ostmine.

Joonis 26. Üllikjärvi, selle äärsed rabad, piir ja piiripuu Annikvere mõisa kuulunud Jorikaga XIX sajandi algul. EAA.1690.1.33.

1870. aastail hakkas Palmse mõis müüma krunte, sellega pandi alus suvituskoha tekkele, kuna raudteedirektori ja Palmse mõisa omaniku vabahärra Alexander von der Pahleni (1820–1895) eestvõttel hakkas tollest ajast saati Rakverest läbi minema Peterburi–Paldiski raudtee. Võsu suvituskohast tekkis 1883. aastal, peaaegu samast ajast oli Võsul ka piirivalve tollipunkt.³⁵⁷

Võsu tõrvapõletajate sara asus Hundiaugul, kus praegu on Kalda 16 krunt. Selle sara andis Palmse mõisnik Abram Leemetile (s. 1855). Abrami elukohaks oli Hundisilma talu Eru külas. Seal ta abiellus naisega, kelle nimi oli Juula. Abram oli heade tööskestega energiline mees, oma maja tõrvapõletajate sarast ehitas ta Võsu Hundiaugule oma maja.³⁵⁸

³⁵⁷Isop, lk 2, Heljas, lk 12.

³⁵⁸Heljas, lk 107.

Joonis 27. Kaardistatud Võsu 1888. aastal. Kaart Käsmu Meremuuseumi kogust.

Lastele hakkas siin lugemist ja kirjutamist õpetama Reino talu peremees Siegfried Saar (1837–1910). Ta oli ka Esku köster, kes ristis lapsi ja andis surnutele teeleminekusõnu kaasa. 1897.a alustas tegevust Võsu kool, esimeseks õpetajaks oli Diido Jõesaar. Võsule tulles oli ta vaid 18-aastane. Kooli hakkas juhatama Eduard Langsepp. Ta oli olnud Palmse ministeeriumikooli õpetaja, lahkus sealt aga skandaaliga, milles tema väidetavalt süüdi ei olnudki. See asjaolu maksis Langsepale kohe ka vallakirjutajana. Langsepa eestvedamisel ehitati Peterburi, Moskva ja siinsete suvitajate abil koolimaja peamiselt suvitajate, aga ka kohalike perede lastele kool, kus õppetöö toimus vene keeles. Jõesaar hakkas samal ajal organiseerima eestikeelse kooli avamist, kuid selleks puudus koolil raha. Eesti kooli peeti mitmes paigas, sh postkontori ruumes. Õppeaineteks olid lugemine, kirjutamine, piiblitlugu, katekismus, lugemine vene keeles, rehendamine, vene keel, geograafia ja laulmine. Kooli looja Diido Jõesaare tapsid punased 27. veebruaril 1918 Narva all.³⁵⁹

Hiljem hakkas kooliharidusega tegelema Võsu Noorsoo Kasvatuse selts, mis organiseeris ka

lugemistubasid ja lavastas näitemänge. Uus koolimaja ehitati Kooli tänavale 1932 ja õnnistati sisse sama aasta jõuluajal 10. juunil 1937 avati Võsu algkoolis kodutütarde suvekodu.

Võsul on perekonnakalmistu. Lemmuselja talul on oma kalmistu, mis asub talu kõrval metsatukas oleval kõrgendikul. Sinna on maetud Hans Putnik (1839–1915) ja tema naine, samuti ta poeg Karl-Eduard, kel oli naine Anette. Karl-Eduardi haul on ta naise luuletus: „Surnu on surijast kenam. Leinakem, tähed ja kuu. Armsamat enam mul pole, muld on tal suudelnud suu.“³⁶⁰

Mere tänaval Käsme-poolses otsas asus Venemaa itaallase muusik Inglesi suvila. Tema vastas Rakvere kaupmehe Tatriku suvila. Metsa tänaval Felix Kinkari maja kõrval asus Endel Isopi andmetel kindral Kormilovi suvila.³⁶¹ Tolle perioodi ajaloos figureeris küll vaid üks alampolkovnik Kormilov, kes teenis 1913 keisri sviidis.³⁶²

1910. aastaks oli Võsul alles vaid 7 suitsutaret. Juurde oli ehitatud 123 suvilat. Kütkestav oli ilus seene- ja marjarikas männimets, valge rannaliiv, puhas ja soe merevesi, forelli- ja vähirkas jõgi ja lahke rannarahvas. Venelasi paelus asjaolu, et siin leidus rohkesti kuivi männikäbisid samovari kütteks. Üürileantavad majad olid ilusasti värvitud ja ümbritsetud korralike lippadadega, õues lillepeenrad, jääkeldrid, kuhu talvel oli suveks toodud merejää pankasid, et suvitajad saaksid seal hoida oma kergesti riknevaid toiduaineid. Peaaegu kõik majaomanikud pidasid lehmi, kes käisid ühiskarjamaal söömas. Karjamaa asus praegusest koolimajast lõuna pool metsa taga. Lehmad jätsid tee peale maha suured koogid. Nende ärakorjamiseks oli palgatud üks vanem naisterahvas, kes käis käruga karja sabas ja tegi tee puhtaks.³⁶³

Võsul suvitasid Ants Lauter, Erna Villmer, Agu Lüüdik, Velda Otsus, Gori, Eduard Vilde, A. H. Tammsaare, Gustav Suits, Evald Tammlaan, Anna Raudkats jpt. Agu Lüüdik lavastas siin „Silva“ ja mängis ise kaasa. Tegutses suur puhkpilliorkester, mis mängis jaanipäevapidudel.³⁶⁴

Tsaariaja lõpul oli siin 2 pagaritöökoda, Feldti sepikoda, tollivalitsus, meierei, õllepood, kino ja apteek. Kui arstid sõitsid Võsule puhkusele, siis nad võtsid siin ka haigeid vastu. 1907 oli asutatud Võsu Tarbijate Ühisus. Sellel oli suur pagaritöökoda Mere tn 31. 1910. aasta märtsis avati Võsul pank. Alates aastast 1912 tegutses Vabatahtlik Tuletõrje Selts ja alustas tegevust pasunakoor. Olid tiseritöökoda, piltnik, kellassepp ja palju teisigi oskustöölisi. Samast aastast algas laevaliiklus Tallinna ja Võsu vahel. Reisilaev sõitis Tallinnast Võsule kuue tunniga. Algul oli see „Endla“, siis „Kungla“ ja ka aurikud „Juku“ ja „Kumari“. Sügiseti viisid Võsu naised ja tüdrukud oma pohlasaagi laevaga Tallinna turule, kus need maha sai müüa.³⁶⁵ Kahjuks ei osutunud see eriti tasuvaks teenistuseks. Suviti said paljud Võsu piigad suvitajate juures tööd bonnedena ja

360Heljas, lk 91, 146-149, 158-159.

361Isop, lk 3.

362Võib-olla on Endel Isop nimega eksinud ja pidas silmas mõnda Kornilovit, kellenimelisi on Vene sõjaajaloos.

363Isop, lk 8-10.

364 Mahkvei, Guido 1987. 400-aastane Võsu. Punane Täht, 21. veebr 1987, lk 2.

365 Heljas, 154-155.

majateenijatena, sest nad oskasid vene keelt, varem hästi saksa keelt ja hiljem ka inglise keelt. Võsul oli kolmekümnendate lõpul 5 aastaringset töötavat segakauplust: Türneri, Isopi, ETK kauplus, Mahkvei kauplus Jõe tänaval (seal müüdi alkohoolseid jooke) ja Langsepa kauplus. Lihakarne oli kolm: Ranniku, Tomsoni ja Brendeli. Neist sai mahlaseid viinereid ja teevorsti. Vorstides oli sada protsenti liha. Kala toodi müügile peamiselt Lahe külast ja selle ümbrusest. Kolmekümnendate keskel loodi Võsule ilus moodne kohvik, kus lisaks kohvile ja kookidele sai ka õhtuti orkestri saatel tantsida (praeguse Neptuni lähedal). Restoranis „Upsala“ aga valiti suveõhtuti suvekuningat ja –kuningannat.³⁶⁶ Ilmselt tehti seda Narva-Jõesuu eeskujul, kus see oli suviti tavaline; harilikult tehti seda rannahooaja kõrghetkel. Kuid XX sajandi esimestel aastatel oli Võsu ranna kasutamine toonaseid moraalireegleid arvestades limiteeritud: hommikul kl 8–10 suplesid härrad, seejärel oli kaks tundi daamidele ette nähtud. Pealelõunal oli rand poolitatud.³⁶⁷ Kolmekümnendate aastate lõpust prooviti Võsu jõe karestiku toel veidi elektrit toota.³⁶⁸ Siiski jõudis elekter Võsule alles 1957. aastal.³⁶⁹

Eesti Vabariigi aegne ajakirjandus on edastanud mitmeid olemuspildikesi Võsu suvitusmiljööst. „Luuletaja Schütz läks Võsult minema ilma õnge sisse heitmata,“ valgustas Waba Maa juulis 1937 lugejat. „Ta oli käinud Käsmus, kus elavad ainult kaptenid ja kostitatakse kaaviari ja šampusega... Võsu plaažil keeb elu ainult ennelõunastel tundidel. Pärast lõunat võib seal silmata vaid mõnda üksikut mudilast. Täisealine supelsaks on kogunenud umbsete toaseinte vahele ja vihub bridshi.“³⁷⁰ Võsu tellisetehase töolistest on juttu teinud Hermann Sergo oma romaanis „Kauge tähe valgus“. Endel Isop on märkinud, et Eesti tuntumad kuurordid Narva-Jõesuu, Kuressaare ja Pärnu olid kärarikkad ja kallid. Võsule tulid need, kes armastasid rahu ja vaikust. Praeguse vetelpäästejaama lähedal rannarinnaku all paiknes seltskonnategelase Eduard Langsepa vannimaja. See oli ühekorruseline puitehitis. Siin said suvitajad sipelga- ja mudavanne võtta.³⁷¹ „Tänavugi leiame seal rannaliival Ants Lauteri ja Erna Villmeri,“ reklaamis Romulus Tiitus Võsut 27. juuli 1936 Postimehes.

Võsu randa puhastati 1932–1940 ja hiljemgi süsteemsete teaduslike meetodite järgi. 1932. aastal tellis Võsu alevik teadusemeestelt ekspertiisi, kuidas lahti saada kaldaäärsest haisvast tiigist. Igal kevadel ja sügisel viis suurvesi rannast liiva minema ja pani kaanide tiigi kohal adruka segatud liivas rohu vohama. 1934. aastal poolitati kaanitiik, ajades ühe poole sellest kinni ja jättes teise poole tuletõrje veevõtukohaks. Drenaažiks pandi sajameetriste vahekaugustega 4–5 kuuselatti

366 Isop, lk 13–15.

367 Võsu alevikuarhitektuurialooline õiend 1989. ENSV MN Riiklik Ehituskomitee, Kultuurilimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut, lk 13.

368 Mari-Anne Heljase suulised andmed.

369 Heljas, lk 19.

370 Juske, Anto 2000. Natuke Juhan Sütistest ja Käsmust. Käsmu Meremuuseumi Toimetised 5, lk 10–18, siin lk 17.

371 Isop, lk 11.

karusamblaga. Siis kaevati tiigist ja selle ümbrusest välja iga rohulible eraldi koos juurtega. Plaaž täideti 60 cm paksuse liivakihiga kuni veepiirini, kusjuures suurvesi ja lained uhtusid liivavõtukohad jälle siledaks Nii toimiti kuni 1940. aastani.³⁷²

Võsu laienes tunduvalt 1900 aastatel. Enamik seni Lepispeal elanud peredest ostis Palmse parunilt Võsule krundi ja tuli siia elama. Lepispealt Võsule kolinud perekonnad olid: Isop ja Seelep (Allõu), Reiner (Männiku õu), Tulpach (Söödi õu), Eek (Ajaotsa õu), Lilleberg (Aleotsa õu). Pahlen müüs maad hinnaga kuni 4 rubla ruutsüld. Lepispeale jäid ainult kaks peret: Rudolf Rommi pere ja Gutmann oma naise Leena ja lastega.³⁷³

Bussiühendust peeti Rakvere, hiljem ka Tallinnaga. Bussipeatus oli seal, kus see praegugi on. Kolmekümnendate aastate bussil olid puukodaratega rattad all, see oli kandilise kerega, Koljaku järsust mäest lükati seda mõnikord tagant. Seinte ääres olid kaks pikka pinki. Reisijate pagas seoti bussi katusele. Buss Tallinnast käis Viitna ja Palmse kaudu, liinil sõitis as Mootor.³⁷⁴ Laevaühendust pidas mootorlaev „Kungla“, mis peatus ka Tsitres, Loksal ja Käsmus. Reisijad toodi ja viidi laevale paadiga, viimase jaoks oli ettevõtjal Herman Leemetsal paadisild Vambola 11 juures (hiljem Mikk Mikiveri suvila). 1928-1929 aastatel oli „Kungla“ einelaud puhkajatele välja renditud, laev sõitis siis ligisõidukapteni Karl Einmanni juhtimisel.³⁷⁵

Võsul ehitati väikelaevu jõesuudme lähedal, seal oli ka kaks kauglaevade ehitusplatsi.³⁷⁶ Suuri laevu ei ole Võsul ehitatud. Võsu kordon, mis rajati XIX sajandi lõpul, jäi hiljem teiste kordonite koordineerimiskeskuseks, Eesti Vabariigi ajal piirivalve Võsu rajooni käsutusse. „Piirivalve ülesandeks oli valvata piiri näoga mere poole, mitte aga maa poole nagu Nõukogude piirivalve seda tegi,“ on Endel Isop ära märkinud ajastute eripärad. Võsu piirivalve mootorpaadid asusid Käsmus ja Loksal, kuid need olid aeglasema käiguga kui piiritusevedajatel, kes kasutasid ka lennukimootoritega paate.

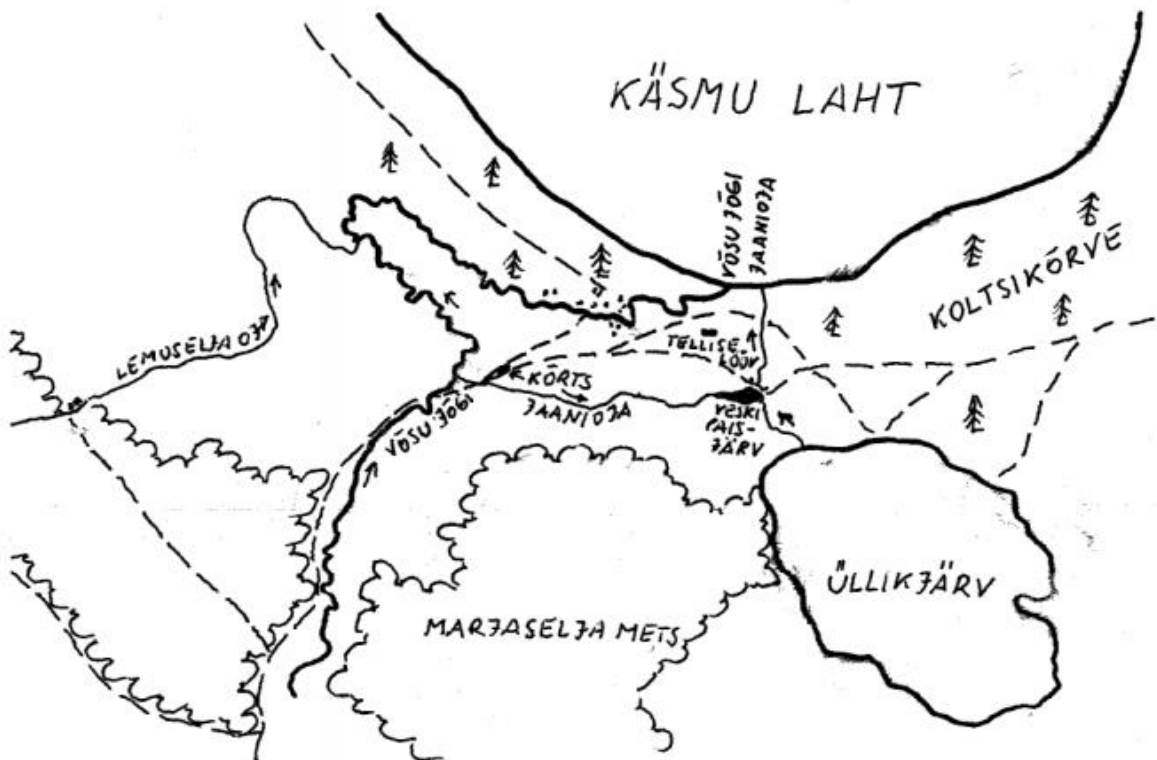
372 Rannik, Paul 1989. Ära arva, et kõik vana on paha. Viru Sõna, 29. juuli 1989, lk 2.

373 Isop, lk 4-5, Heljas, lk 13.

374 Isop, lk 6.

375 Laine Svirgsdeni andmed. Käsikiri Käsmu Meremuuseumis.

376 Sandström, Harri 2007, Lahemaa randlased. Eesti Entsüklopeediakirjastus ja Lahemaa Rahvuspark, lk 25.

Joonis 1. Võsu ümbruse skeem on valmistatud 1790.a. kaardistatud kaardi järgi. Sinna on märgitud ka hiljem ehitatud vesiveski paisjärv.

Joonis 28. Võsu asustus 1790. 1989. aastal kirjutatud arhitektuuriajaloolisest õiendist.

13.2. ÜLEVAADE ALEVIKU KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST PAIKADEST

Võsu varasema ajaloo kohta on ka muistendeid. Mäe kõrtsist (Rakvere-Võsu maantee ääres 3 km Võsult) on keskõise kuke lugu (*Põrgukukk karistab meeste kaardimängu. Mäe kõrtsis oli kaardimäng meeste pahe. Korraga olnud kapi otsas suur must kass, kes vaadanud meeste kõridele. Kui kell 12 saanud, lennanud kõrtsilauale suur must kukk. Kuke tiibade vihin vedanud meeste käest kaardid.*) Koljaku (Koljuka) mäe alla ulatus vanasti meri. Legend kõneleb Rootsi kuninga laevast, mis jäänud sinna peatuma. Kuningas ise jooksnud aga vaenlaste eest ära, üksnes raudtaldadega saapad kadunud, mille talupojad pärast üles leidnud. Nüüdsel ajal asub seal Laevapõhja allikas.³⁷⁷ Lugu jääb legendiks, ajaloolisel ajal ei ole meri Koljakule ulatunud – viimati oli nõnda 10 000 aastat tagasi. Oandu ja Koljaku vahelises märjas metsas on aga rohkesti allikaid lisaks Laevapõhja allikale.³⁷⁸

Võsu karjamõis asus tellisetehase vastas üle Võsu-Lahe tee. Pärast Vabadussõda elas seal metsavaht. Karjamõisas olevat olnud ka vesiveski, mis töötas ojavee jõul. Üllikjärve (tellisevabriku

377 EKM ERA II 575–577.

378 Pärändkultuur metsas. Oandu. Tekst: Triin Neljandik, 2007, lk 37–8; www.digar.ee/arhiiv/ru/download/99559. MUISis <http://www.e-kultuur.ee/feedback?recordId=oai:muis.ee:142242>

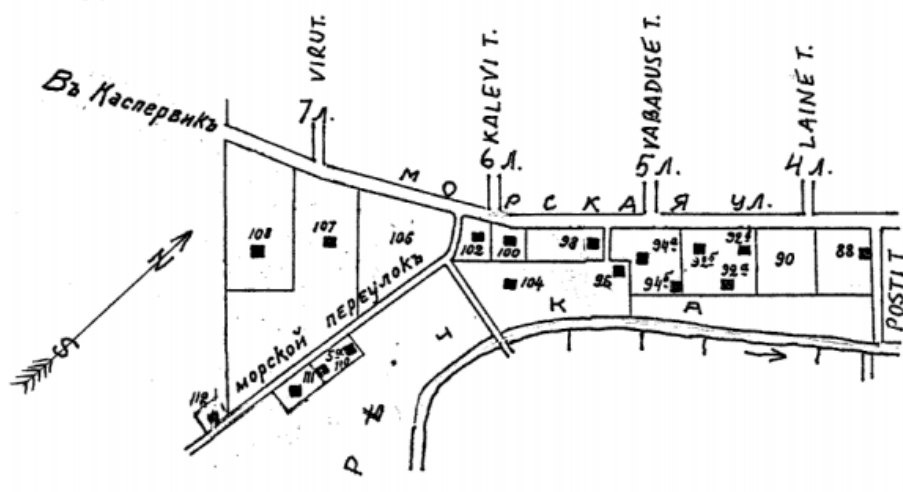
piirkonnas, oli kalarikas) laskis von der Pahlen 1861 merre tühjaks ja see soostus. Külarahvas nimetas seda Järve sooks, sealt käis kunagi läbi ka Pihlaspea kabeli juurde viiv tee. Seal olid jõhvikarohked alad.

Võsu apteek asus hoones Mere tee 4. Selle maja ehitas 1870 Juhan Lepik. Ta müüs selle pedassaarlasele Johannes Rommile. Romm müüs selle edasi proviisor Thomsonile, kes avas selles majas apteegi, mis töötas aastani 2007, mil proviisor Lembi Koort pensionile jäi.

Võsu aleviku aastate jooksul kujunenud planeering on linnalik, resümeeritakse 1989.a koostatud arhitektuuriajaloolises õiendis. Elamuna domineerivad ühekordsed, rõhtlaudvoodriga, viil- või poolkelpkatusega kergemat tüüpi ehitised. On erksavärvilisi fassaade ja suvila tüüpi klaasijaotusi. 1920-30 aastatel ehitati verandad vanade rehielamute eluosade ette. Mändide vahel on piisavaid kaugusi ja seega alevil „õhku“. Krundid on väikesed, kuna pinnas on väga liivane.³⁷⁹ Omad kirjutamata reeglid on Võsu lääneservas asuval suvilapiirkonnal, mille ühendavaks jooneks on sarnane materjali- ja värvikasutus: tumepruunidele püst- või horisontaallaudisega seintele vastanduvad valged kastkarniisid. Need hooned on treppidega, rõhutamaks linnalikkust. Võsu kõige uuema piirkonna (Kingo talust lääne poole) tavaks on, et suvilaid ei eraldata piirdeaedadega.³⁸⁰

Võsult 4 km kaugusel kirdes oja ääres asub Ojakivi. Ojakivi übermõõt on umbes 30 meetrit (erinevatel andmetel 29,6...31,7 m), kõrgus 6 meetrit, maht 274–294 m³. Ojakivi on suuruselt 14. hiidrahn Eestis.³⁸¹

Posti ja Mere põiktäna (Aia t.) vaheline kvartal

■ M2

Joonis 17. Mere tänava ja Võsu jõe vaheline edelapoolne asustus alates Posti tänavast.

379 Võsu alevi arhitektuuriajalooline...

380 Välja, Leele 2013. Võsu modernistlikud suvilad. Raamatus „Lahemaa külaarhitektuurist“, lk 108-109.

381

http://register.keskkonnainfo.ee/envreg/main?reg_kood=KLO4000485&mount=view#HTTYPYM5DqhtvFYMC0jkdCFbdpCVYiBk7IU ja Vikipeedia.

Joonis 29. Võsu „liinid“ XIX sajandi alguses. Illustratsioon Võsu arhitektuuriajaloolisele õiendile, 1989.

13.3. ÜLEVAADE ALEVIKU KULTUURILOOLISELT TÄHTSATEST ISIKUTEST

Mari-Anne Heljase mittetäieliku loetelu järgi võttis Vabadussõjast osa kuus võsulast, neist kaks langesid sõjaväljal ja üks suri invaliidina. Kapten Joosep Mühlbach Ligedama veskitalust (Võsu-Rakvere maanteel Sae talust Rakvere poole) võitles sõjas kompaniiülemana.³⁸²

Tähelepanuväärne koht Võsul on Kalaoja talu Käsnu järve teeristil Käsnu ja Võsu vahel. Tänapäevaks ei ole seal enam mingit märki talupidamisest. Sellest talust on pärit Aleksei Rünk (1886–1918), kes juhatas Jüri Vilmsi ja tema kaaslasi nende viimsel teekonnal üle varakevadise Soome lahe Kuna Rünga ema käis hiljem Töölö suhkruvabriku õuel laipu tuvastamas, tundis ta eksimatult ära villased sokid oma poja jalas, mis oli kindel tunnistus, et ühishauast on välja kaevatud õiged mehed.³⁸³

Sagadi mõisa sepp August Feldt läks enamlikku Petrogradi karjääri tegema. Ta oli sündinud suures vaeses peres Võsul. Saksa okupatsiooni tulekul põgenes August Feldt Petrogradi, kus olnud tähtis kommunistlik funktsionäär, ehkki Lenini autojuhiks, nagu ta ise kinnitas, ei saanud.³⁸⁴ Sepa maja (Karja 4) enam ei ole, selle asemel on ehitatud tüüpiline 1930. aastate kodu.

Võsul elas ka hinnatud kapten Joost Paadimeister (1865–1941), kes sõitis tüürimehe ja kaptenina paljudel purjekatel lähi- ja kaugsõidus Euroopa, Lääne-India ja Ameerika sadamate vahel, seejärel kaptenina Käsnu Laevaomanike aurikuil.

Üks Võsu tuntumaid suvitajaid oli Saksa luuletaja Julie von Hausmann, kes kirjutas oma parimad värsid XIX sajandi keskel. Ta surigi Võsul ja pärandas oma maise vara misjonäridele. Hea loodusetunnetus kajastub tema teoses „Maililled. Laulud vaikusest maal“ (1866). Võsul kirjutas ta osalt Eesti ainekst tiivustatud usulise mõtisklustekogu „Majaleib“ (1896).³⁸⁵

Võsu on oluliseks teemaks ka Aino Kalda (1878–1956) loomingus. Oma novelli „Köster ja kirikhärra“ kirjutas ta Võsul „Ingli“ männimetsas istudes.³⁸⁶

Tuntuimaks Võsu algkooli õpetajaks oli kirjanik ja karikaturist Riho Lahi (hiljem kasutas pseudonüümi Kihva Värdis), kes töötas 1932–1934 direktori ja joonistusõpetajana. Lahi lastejutustuses „Värdis“ kajastub mh toleaeegse Võsu olustik. Õpilased meenutavad hea sõnaga veel

382 Heljas, lk 161.

383 Heljas, lk 96-98.

384 Feldti perekonnapärimus Lenini sõidutamisesest (Heljas, lk 158) ei vasta ühelegi tõelisele asjaolule. Vt Шубина, Тамара. Автомобили В.И. Ленина. <http://mgorki.ru/published-works/249-2014-07-10-18-34-24>

385 Schneider-Böckler, Johanna. Julie von Hausmann. Raamatus Herbst, Wolfgang. *Wer ist wer im Gesangbuch*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. S. 134.

386 Heljas, lk 155.

Veera Raudlat, kes aga abiellus riigiteenistujaga. Toonased seadused ei lubanud riigitööl olla nii mehel kui naisel, seepärast pidi V. Raudla koduseks jääma.³⁸⁷ 1944–1950 Veera Raudla käe all õppinud Mari-Anne Heljas mäletab, kuidas õpetaja Raudla lõi talle kord joonlauaga vastu näppe, lauaplaadiga kolistamise eest. Seda ei juhtunud selle õpilasega varem ega hiljem.

Võsul on elanud teadaolevalt 21 kaptenit-tüürimeest. Neist vanim oli Mihkel Einmann, Postkontori kinnistu kunagine omanik, kes hukkus 1887.a sügisel koos meeskonnaga tormisel merel Juminda neeme lähedal.

„Korda ja seadusekuulekust kindlustas Võsul ja selle ümbruses konstaabel Wunder (Varju).“³⁸⁸ (Elas Pällo talu Tõusu tänaval, mis 1866.a osteti päriseks ja milles on säilinud iidne XX saj alguse interjöö). 1941 aastal viidi Voldemar Varju Sevurallagi mahalaskmisele. Rongis ja Siberis surid järgneva kümne kuu jooksul konstaabli proua ja ta neli last. Sellest perest jäi ellu vaid Peep Varju (sünd 1936), kellest sai hiljem insener ja okupatsioonikuritegude uurija.³⁸⁹ Kokku represseeris okupatsioonivõim teadaolevalt 101 võsulast. Metsavõitluses jäid 9 juulil 1945 kadunuks verinoored mehed Erik Luus ja Ülo Saaring, kes langesid Kone talu lahingus, kolm aastat hiljem lasti kuul pähe Leonide Thomsonile, kes oli tulnud laande oma peigmehega kohtuma. Saksa okupatsiooni ajal represseeriti 9 inimest, neile kõigile lõppes see surmaga. Nende hulgas võis olla ka inimesi, kes poliitilisse võitlusesse ei puutunud.³⁹⁰

XX sajandi suurustest on Võsul elanud Georg Ots ja Mikk Mikiver, seejuures ühes kohas, Vambola 11 suvilas ranna ääres. M. Mikiver suri siin aastal 2006. Georg Otsast mäletavad võsulased, et ta käis jäätisemüüjana tuntud ja siis uppunud kaupmees Trofimovi randa aetud purjeka „Suits“ vraki juures sukeldumas.³⁹¹ G. Otsa elupaik on populaarne soome turistide hulgas. Mari-Ann Heljas mäletab Georg Otsa esinemist pargis kohaliku orkestri saatel. Ots rõhutas oma lihtsust, käies suviti lühikestes pükstes ja tehes kõigiga juttu. Ta abikaasa Asta rõhutas seisust ja ignoreeris poodides järjekordi sõnadega „Ma olen Otsa naine“. Otsa lapsed proovisid merel oma mängupaate, jalad kriimud.³⁹²

2016. aastal elas Vihula vallavalitsuse andmeil Võsu alevikus 420 inimest.

387 Isop, lk 25.

388 Isop, lk 21–22.

389 Heljas, lk 66–67.

390 Rannarahvas ei unusta oma rahva kaotusi ega kannatusi. Vihula valla leht, juuli 2010, lk 2; Heljas, lk 181–201.

391 Isop, lk 18.

392 Mari-Anne Heljase mälestused.